

ישיבה מס' 6 – 5.10.1999 – שותפות וייצוג

מרדכי קרמניצר: שלום לכולם. אנחנו חוזרים לעבודה בכוחות מחודשים. אני חושב שזה מאוד מרשים שרוב האנשים שקיבלו על עצמם מטלות כתיבה כתבו והצטבר אצלנו חומר שהוא לדעתי משמעותי ומעניין, ובוודאי ישמש אותנו להמשך הדיון.

אני קודם כל רוצה לקדם בברכה את פרופסור רות גביון שמצטרפת אלינו. אני לא יודע אם אתם זוכרים את המושב הראשון שלנו, אבל רותי עומדת בראש פרוייקט במכון שעוסק בשסעים בחברה הישראלית והפרוייקט שלנו הוא אחד הפרוייקטים במסגרתו. הכוונה המקורית הייתה, שרותי שהייתה בשבתון – ואני החלפתי אותה – תרכז את הקבוצה יחד עם עאדל, אבל רותי הציעה שנמשיך במתכונת בה הדברים התנהלו בשנה הזאת, וכך נהג. אני מברך אותה על הצטרפותה אלינו.

מצטרפים לקבוצה, אבל לא יהיו פה הערב, דוקטור אסעד גאנם ודוקטור חאולה אבו-בקר. התעוררו כמה שאלות שאני רוצה להציג אותן ולשמוע את דעת החברות והחברים. האחת, במקור חברים הביעו הסכמה להצטרף לקבוצה, למרות שלא הופיעו בינתיים לדיונים, אנשים שהיו אז חברי כנסת ובינתיים הפכו להיות שרים או סגני שרים והם האדונים אורון, ביילין ומסאלחה. השאלה היא מה אנחנו עושים עם השלישייה המיניסטריאלית הזאת. השאלה היא חשובה במיוחד כי דפנה עומדת בנטל של להזמין אותם. אם אנחנו חושבים שעקב השינוי שחל במעמד, זה לא מתאים שהם יהיו חברים בקבוצה – אז אנחנו נודיע להם שזאת דעתנו וכך יהיה וכך נהג. לכן זו שאלה ראשונה, האם אנחנו חושבים שהמעמד המיניסטריאלי מוציא אדם מהקבוצה. שאלה שקשורה בזה. יצא לי בפגישת אקראי לספר למתן וילנאי על הקבוצה שלנו והתגובה שלו הייתה: מעניין מאוד, תזמינו אותי. צריך לתת לו איזושהי תגובה ואני שוב שם את זה על השולחן כאן לדיון, מה צריך לענות לו.

איכשהו גם עניין קיומה של הקבוצה יצא לתקשורת ויש גם עיתונאים שמתקשרים ושואלים אם הם יכולים לבוא לדיונים. לעיתונאים אמרתי שהדיונים הם סגורים ואני חושב שבשלב הזה זה ברור שאנחנו לא רוצים כאן את התקשורת. יש לי גם דעה בעניין של השרים, אבל אני אשמור אותה לשלב יותר מאוחר.

עלתה שאלה האם אנחנו רוצים להתייעץ במומחים בסוגיות מסוימות שדורשות מומחיות. למשל בסוגיית הקרקעות, יש לנו כמה מסמכים מרשימים שכתבו על-ידי חברים ערביים ואני לא חושב שמישהו מחברי הקבוצה היהודים בקיא בסוגייה הזאת. אני חושב שהיה מוסיף לשלמות הדיון אם היינו שומעים עמדה או דעה או נעזרים במישהו שיש לו הבנה בסוגייה הזאת. זאת דוגמה. השאלה של המומחים יכולה להתעורר גם בסוגיות נוספות וגם בעניין הזה הייתי רוצה לשמוע.

היה גם רעיון לפיו אנחנו נקבע ועדת ניסוח שתתחיל במקביל לעבודת הפרום המלא לנסח את הנייר הסופי, באותם נושאים שאותם אנחנו מסמכים. למשל היום אנחנו נדון בשיתוף ובייצוגיות, בהנחה שאנחנו נגבש עמדה עקרונית משותפת, שתהיה קבוצה של אנשים שתתחיל לתת לבוש ניסוחי וסגנוני מתאים לדבר הזה, כי ברור שאנשים כתבו כתיבה שהיא כתיבה די לא מלוטשת ואפשר להתחיל לעבוד על ליטוש הנייר, אם זה נראה לכם.

אני מציע שנפתח את הדיון, אלא אם עאדל ירצה להגיד עוד משהו לפתיחה. אני מבקש מרותי שתספר לנו על מסגרת העבודה לשנת 2000 משום שאם אתם זוכרים, במקור כולנו בעצם לקחנו על עצמנו את המטלה של הפרוייקט הזה למשך שנה. השנה הזאת פחות או יותר חלפה, או עומדת לחלוף בעוד שלושה חודשים ואנחנו לא נסיים את העבודה בשלושת החודשים האלה. המכון מאפשר לנו מסגרת עבודה שתימשך גם בשנת 2000 ורותי תספר על זה.

ההנחה שלנו, אלא אם מישהו רוצה לסתור אותה, היא שהחברים מוכנים להמשיך בעבודה הזאת גם בשנת 2000 עד שנסיים אותה ונצליח, כך אני מקווה, להגיע לגיבוש של נייר משותף.

עאדל מנאע: אני אגיב מאוחר יותר כשנתחיל את הדיון.

רות גביון: יש לי את היתרון שאת השנה הראשונה של הפעילות של

הקבוצה ראיתי בעצם רק מן הכתובים. אני חשבתי שהמפגשים היו מאוד חשובים ומעניינים. מתחילת הדרך הכוונה של הקבוצה, לפחות מבחינתי, לא הייתה רק להגיע להסכמות או הבנות אלא גם ליצור את המפגש. זאת אומרת, התחושה שלי הייתה שמפגש מהסוג הזה, שהוא בעצם יותר סביר, לא קיים או קיים מעט מאוד. לכן עצם קיומה של מסגרת שבה דברים שאולי נשמעים בתוך כל קבוצה, בינה לבין עצמה, נשמעים מעבר לקבוצות ומקבלים איזושהי התייחסות מעבר לקבוצות – עצם הדבר הזה הוא דבר חשוב. אני חשבתי שהפרוטוקולים באמת שיקפו הצלחה במטרה הזאת של המפגשים.

ההמשך מיועד לזה שנעשה שימוש בהיכרות שנוצרה במשך השנה הראשונה, נעשה איזושהו מיפוי של אזורים של הסכמה ומחלוקת, ובעיקר ננסה לראות האם יש איזה שהן דרכים אופרטיביות

שאנחנו יכולים יחד להמליץ עליהן כדי לטפל בסוגיות שהתעוררו. זאת מתוך הבנה שלגבי חלק מהמחלוקות אנחנו רק נסכים שהן קיימות ונתעד אותן וחלק מהמחלוקות ננסה אולי לגשר עליהן. אבל כך או כך אנחנו חיים במסגרת משותפת, במסגרת אזרחית משותפת, ובמסגרת אזרחית משותפת צריכים להיות מנגנונים של קבלת החלטות שיתנו מענה לצרכים של שתי הקבוצות, ובעיקר לצורך לקבל החלטות בנושאים שהם שנויים במחלוקת וימשיכו להיות במחלוקת, אבל עדיין מחייבים איזושהי החלטה.

המסגרת שאני מציעה היא מסגרת של המשך המפגשים האלה לעוד שנה, סידרת מפגשי ערב מהסוג הזה ואולי אחד או שני מפגשים של יום עיון מהסוג שגם היה לכם. כשהכוונה הפעם היא להתחיל מן הניירות ולנסות להגיע בכל נושא להחלטה - האם אנחנו יכולים להסכים עליו, או אם אנחנו מסכימים לא להסכים עליו, האם אנחנו יכולים להגיד משהו על מנגנונים שיקבלו החלטות בתחום הזה שאנחנו לא מסכימים עליו. באותם תחומים שאנחנו כן יכולים להסכים עליהם, לנסות להוציא איזשהו מסמך או מסמכים שיוכלו להוות כלי בידי הקבוצה הזאת. כלומר, להרחיב את העניין שלנו בסוגייה הזאת למקבלי החלטות או לקבוצות יותר רחבות.

לכן, אני חושבת שהשנה העבודה תצטרך להיות יותר תכליתית. אם אנחנו נצליח להגיע אל סוף השנה עם חומרים פחות או יותר מעובדים, לפחות בחלק מהנושאים, אז אני מניחה שלא תהיה מניעה להמשיך את המפעל הזה לתקופה נוספת שלא תוקדש לדיונים נוספים אלא למאמצים של הנחלה ציבורית או דיון ציבורי יותר רחב, גם בתוך כל אחת מהקהילות וגם בתוך קהילות משולבות. המטרה שלנו לשנה הזאת – ואני אשמח לשמוע את התגובות שלכם, אם אתם חושבים שזו מטרה מעשית ונכונה – היא לנסות להגיע לכתיבה של פירות הדיון שלנו שתוכל לאפשר לנו הצגה של הלקחים של המפגש הזה לקבוצות יותר רחבות.

אני מאוד מודה לכם על הפעולה של השנה הקודמת ואני מקווה שתהיה לנו שנה נוספת שתהיה פורה לא פחות.

מרדכי קרמניצר: מישהו רוצה להתייחס לשאלה של שיתוף שרים? מה אנחנו עושים עם מתן וילנאי?

סמי סמוחה: אני בעד שיתוף כל מי שיכול להגיע, אבל לא להופעה חד-פעמית אלא שתהיה המשכיות. יש בעיה של מושגים שאנחנו משתמשים בהם. אני גם בעד להזמין אנשים שחדלו להיות שרים כי הם יותר זמינים. בעיקר הייתי רוצה יותר נוכחות וייצוג של אנשי ימין. פשוט, הקבוצה הזאת בהרכבה היא לא ריאליסטית. אנחנו נגיע לזה שאין הסכמות, אבל הן בהחלט יהיו רחוקות מאוד מהקונצנזוס היהודי בחברה הישראלית. לכן אני בהחלט הייתי רוצה שיעשה מאמץ גדול להביא אנשי ימין, ואני יכול מיד לזרוק שם שהיה גם במקור – משה ארנס-שעכשו גם כותב בנושא ותמיד הנושא היה קרוב מאוד ללבנו. הוא אדם מאוד מעניין בתחום הזה כי הוא גם ליברל מצד אחד, גם איש ימין וגם קרוב מאוד לנושא. הייתי רוצה עוד אנשים כמוהו. אם אפשר להביא אדם כמו מרידור שהוא לא שר אבל הנושא הזה קרוב מאוד גם אליו.

מרדכי קרמניצר: לא ברור כמה הוא בימין.
סמי סמוחה: בסדר, אבל הוא אישית צמח בימין. היום יותר קל להשיג אנשי ימין כי הם באופוזיציה, כך שהם יותר פנויים מאשר היו קודם, כשהיו בממשלה. אני חושב שצריך ואני מאוד מברך על זה. לגבי השאלה אם הקבוצה הזאת תמשיך. האם מדובר על כל השנה?

מרדכי קרמניצר: הכוונה להמשיך עד שיהיה לנו מוצר.
סמי סמוחה: תשאיר את זה כשאלה פתוחה. אני מבין שהמכון צריך לתכנן ולתקצב. אחרי שקראתי את המסמכים, אני חושב שזה יהיה קשה מאוד להגיע להסכמה בקבוצה הזאת, ואת זה אני כבר יכול להגיד. לכן אני מניח שהקבוצה הזאת תמשיך לעבוד ויכול להיות שהיא לא תגיע להסכמות משמעותיות. מהמסמכים די ברור לי שזה מה שיהיה. יהיה מכנה משותף מאוד מצומצם, אבל אז גם נגלה במה אנחנו לא מסכימים.

לגבי השאלה האם להזמין מומחים. אני בעד להזמין מומחים. אין הרבה מומחים, כי הרבה מהמומחים יושבים פה. אבל, הייתי בהחלט רוצה מומחים בתחום אחד שאותי מאוד מסקרן ומעניין, וזה דבר שלא נדון כאן, כל האספקט הביטחוני של הבעיה של יחסי יהודים וערבים. יש אספקט חשוב מאוד, מאוד מרכזי, שהוא כל הזמן ברקע וצריך לדעתי לשים אותו על השולחן ואי-אפשר להתעלם ממנו. הייתי בהחלט רוצה לראות איך כוחות הביטחון רואים את הבעיה הזאת כי הם חלק מהבעיה. אני יכול לומר בצורה מכלילה שערביי ישראל חושבים שאין ממד ביטחוני לבעיה הערבית. הנחת היסוד של כמעט כל ערבי שכותב בתחום הזה, מדבר בתחום הזה, היא שזה בלוף-אין פה שום מרכיב ביטחוני אלא היהודים המציאו את זה, המדינה משתמשת בזה כמכשיר לדיכוי וכולי. הייתי רוצה שהעניין הזה יתברר. אני חושב שאם לא מתמודדים עם ההיבט הביטחוני של הבעיה הזאת, אנחנו פשוט מתעלמים מהבעיה. המדינה לפחות מגדירה את זה כבעיה שהיא גם בעיה ביטחונית ואנחנו צריכים לשמוע את המומחים – או לא מומחים, אבל מטפלים – את אנשי הביטחון, שיבואו גם לפרוץ הזה ויציגו את העמדה שלהם. מכל המומחים, אני אישית הייתי רוצה לשמוע את אנשי הביטחון.

קריאת ביניים: גם את אנשי התכנון.

סמי סמוחה: אני מבין את נושא התכנון, הערבים מכירים בזה שאין תכנון, זה ברור, אבל מאחר שהנושא הביטחוני זה אספקט מאוד מרכזי, מנקודת מבטה של המדינה, וערביי ישראל לא מכירים בכך שקיים דבר כזה, אני חושב שזאת תהיה חוויה לימודית, לפחות בדיונים כאן, אם העניין הזה יקבל ביטוי על-ידי הזמנת "מומחים".

חאלד אבו עסבה: בנושא ההצטרפות של אדם זה או אחר, אם זה השר וילנאי או כל שר או כל סגן אחר, לדעתי לא צריך לפסול שום אדם מלהצטרף לקבוצה. זאת עמדתי. מאחורי ההצטרפות הזאת צריך להיות איזשהו רציונאל, למה אדם זה כן ואדם אחר לא. לדוגמא, למה כן חשוב שמתן וילנאי ישתתף פה, או יוסי ביילין ולא מאיר שטרית למשל. אני סתם מעלה שמות. זאת אומרת, מה הרציונאל שעומד מאחורי זה שהוא כן יצטרף והשני לא יצטרף.

נקודה שנייה זה מה שפרופסור סמוחה ציין – עקביות בהשתתפות ולא הופעה חד-פעמית של אדם שיגיע להגיד את מה שהוא חושב ומה שמעניין אותו וזהו. הוא היה פה ונגמר. צריכה להיות איזושהי המשכיות. זאת היא בכל אופן דעתי.

בנושא של מומחים, אני בעד שיהיו כאן מומחים ושנוכל לראות ממש מגוון רחב של ניירות עמדה ושל דעות שונות. אני מניח שלאחר שהתפרסמו ניירות העמדה גם נוצר איזשהו מצב שהניירות אינם מייצגים את הקונצנזוס ברחוב היהודי, נקרא לזה כך, ולכן יש צורך באיזשהו איזון. אני מבין את הטיעונים האלו ולי באופן אישי אין בעיה עם איזונים, שיהיו גם איזונים גם מהצד האחר.

לגבי הנושא הביטחוני. במידה שקיימת איזושהי תפיסה ביטחונית לגבי הערבים בישראל, אני לא יודע אם אנשי הביטחון יבואו לכאן ויפרסו את כל מה שהם חושבים בנושא הזה. זאת אומרת שאני לא בטוח שזה יהיה המצב. מצדי, הם יכולים בהחלט לבוא ולהעלות את הנושא הזה על השולחן ובאמת לדון בזה. זאת אומרת, באופן אישי, אני ארצה לקרוא כמה שיותר מאמרים וכמה שיותר דעות בתחומים מסוימים.

בנושא של חוסר הסכמה או הסכמה בתוך הקבוצה, אני חושב שאם הייתה הסכמה מלכתחילה, לא היינו צריכים להתכנס. לא הייתי אומר שהעמדות קוטביות, אבל ברור לגמרי שלכל אחד יש את העמדה שלו. אני מניח וגם שותף לדעה שבסופו של דבר יתכן מצב בו נקודות אי-ההסכמה הן רבות יותר מאשר נקודות ההסכמה, אבל גם נקודות ההסכמה שיהיו הן מאוד חשובות. זאת אומרת, גם נקודות שאנחנו נסכים עליהן, במידה ואכן תהיה איזושהי הסכמה, ידחפו את הנושא קצת קדימה.

לגבי המשך העבודה של הפורום הזה. אני חושב שזה מאוד חשוב שהפורום ימשיך ולא ייקטע באמצע, או ישלים את מה שהתחיל לעסוק בו וימשיך לברר את הנושאים יותר לעומק על-מנת שיצא איזשהו פלט שבאמת אפשר להסתמך עליו.

מרדכי קרמניצר: לפני שנלך הלאה, הבהרה לעניין הרציונאל בהשתתפות של אותם אנשים שהוזכרו. שלושה מהאנשים האלה הם אנשים שחשבנו עליהם בזמנו כאנשים מתאימים לקבוצה, בין מהטעם שהם מייצגים עמדות בציבוריות הישראלית ובין מטעמי קירבה או התמצאות בנושא. התוספת היחידה שלגביה מתעוררת שאלת הרציונאל זה מתן וילנאי. הרציונאל הוא פשוט. מתן עומד בראש ועדת השרים לענייני ערבים, לכן גם העניין שלו בקבוצה הזאת. מבחינתו זה כלי עזר לגיבוש המדיניות שלו עצמו כיושב-ראש ועדת השרים.

אחמד סעדי: אני חושב שאנחנו צריכים לקבוע מה תכליתו של המסמך. אם תכליתו של המסמך היא לשקף את מגוון הדעות או הקונצנזוס הקיים בחברה, אז יש לנו מסמך מסוג אחד. אם אנחנו רוצים שהמסמך יהיה בעל ממד השוואתי, שיהיה מבוסס על ערכים ותיאוריות וכן הלאה, זה מסמך אחר. השאלה מה אנחנו רוצים.

אני לא חושב שלפוליטיקאים תהיה תרומה מיוחדת אם אנו רוצים לכתוב מסמך השוואתי. בדרך כלל הפוליטיקאים מייצגים את מגוון הלחצים המופעלים עליהם וראייתם את תפקידם ואת עבודתם. יש להם גם אינטרס מידי של עבודתם. על כן אני לא חושב שתרומתם תועיל.

לגבי מומחים. כמו מה שסמי העלה כאן ואני חושב שזו הצעה מאוד מעניינת, אני באמת הייתי רוצה לשמוע אנשי ביטחון ומה הם חושבים על זה.

סמי סמוחה: למשל, משטרה ושב"כ. כוחות הביטחון. משטרה, שב"כ וצה"ל. ישנו גם המוסד, אבל זה לא רלוונטי במקרה הזה.

מרדכי קרמניצר: לפני שאנחנו ממשיכים את הבעת הדעות בנושא של הפוליטיקאים, צריך קודם לחשוב על השאלה האם ההשתתפות של הפוליטיקאים פה לא תהווה איזשהו מחסום בפני השמעת דעות לגמרי חופשית בתוך הקבוצה. הכוונה שלי לאנשים שהם נושאי משרות רשמיות ולא לחברי כנסת. הכוונה היא להזמין חברי כנסת למסגרת הזאת, גם הזמן חבר הכנסת איתן ואנחנו שמחים שהוא משתתף. אני מדבר על שרים וסגני שרים שהם ממלאי תפקידים.

עוד דבר שאני רוצה לומר כדי שלא נעשה לנו את החיים פשוטים. המחשבה שאנחנו נצליח להשיג שר שאו שהוא יתחייב לבוא לכל הישיבות, או שגם אם הוא יתחייב הוא יבוא לכל הישיבות או לרוב הישיבות – היא לא מציאותית. אם הם יבואו, הם יבואו על תקן מזדמן פחות או יותר. זאת

המציאות. קשה לי לראות מישהו מהם שיכול לתת התחייבות ולעמוד מאחוריה, לבוא לישיבה שלמה ולבוא לחלק גדול מהישיבות שלנו. אנחנו נקבל משהו שהוא פחות מזה. זאת המציאות. כמו שאני שומע פה בינתיים, יש הסכמה.

עאדל מנאע: אני רוצה לגוון קצת את העמדות שהושמעו כאן. קודם כל, אני דווקא שמח לשמוע על ההסכמה, במיוחד מהחברים הערבים שכאן, כי לי היה חשש שדווקא מהצד הזה תבוא רתיעה מסוימת משילובם של שרים בקבוצה ויתכן שטעיתי. החשש שלי היה קודם כל ענייני- כמה האנשים האלה יתרמו לדיון בקבוצה, או שהם יבואו פעם כן ופעם לא וכל פעם יפתחו דיונים שכבר עברנו אותם, ואז מבחינה עניינית זה לא יקדם אותנו. כלומר, השאלה כאן נוגעת לגיבוש הקבוצה, כמו שהצלחנו כבר לגבש, ואני מקווה שהצלחנו פחות או יותר להכיר אחד את השני ולהיות פתוחים ולהכיר פחות או יותר את הרגישויות ואת העמדות של הצד האחר. זה חשוב כחלק מהתהליך למען גיבוש נייר משותף או הסכמות, כמו שדיברנו עליהן כל הזמן. החשש שלי היה שמבחינה עניינית, פתיחת הקבוצה למשתתפים חדשים בכלל תפגע בתהליך הזה. אני לא מדבר רק על שרים, כי הועלתה השאלה האם לצרף חברים חדשים מלבד שני השמות של המשתתפים הערבים, כדי שיהיה איזון מספרי בין שתי הקבוצות. דובר גם על משתתפים יהודים נוספים שהם לא פוליטיקאים. העמדה שלי הייתה שכדאי לשמור על הקבוצה שיש לנו עם המספר שיש לנו ולא לפתוח את זה מדי פעם. אחרת אין לזה סוף והפרוייקט יכול להימשך עשר שנים ואני לא יודע אם רוצים למשוך אותו יותר מדי זמן.

לגבי שרים, החשש הנוסף שלי היה שעצם היותם שרים, אני לא יודע אם זה יראת הכבוד או פחד או משהו אחר, רתיעה מסוימת כלשהי, עלולה להביא לכך שהדיון ילך לכיוון שונה. זאת אומרת, יש לנו כאן דיון שהוא יותר אקדמי, פתוח וכולי, ואז יתחילו התנצחויות מסוימות כמו בכנסת, כשכל אחד מהפוליטיקאים שיבואו לכאן מימין ומשמאל יראו את עצמם כאן כנציגי המפלגות ואז הקבוצה כולה תיגרר לדיונים יותר מוקצנים. זה היה החשש שלי. לי אישית ועקרונית אין בעיה ואני אפילו רואה יתרון.

יש יתרון מסוים בזה שיהיו בכל-זאת שרים וסגני שרים בקבוצה, אם הם באמת יתמידו, יתחייבו שהם באים וייקחו את הנושא הזה ברצינות. אם אנחנו רוצים להשפיע, אם אנחנו רוצים שהעמדות של הקבוצה הזאת לא יישארו בפורום סגור אלא תהיה להן השפעה היכן שצריכה להיות השפעה – דווקא זה מקום מתאים שגם וילנאי וגם האחרים יבואו, ישמעו ואולי יושפעו. אני בהחלט חשבתי שיש פה יתרונות מסוימים ושישנם חסרונות מסוימים ולכן העלינו את השאלה הזאת לדיון.

ראסם תמאיסי: אני שואל את עצמי מהי מטרת הדיון. מהי המטרה שיבואו שרים, יבואו חברי כנסת וכולי. האם המטרה היא לתת יותר לגיטימציה לאמנה שנכתוב ואז נתחיל לשווק אותה, או שהמטרה היא שהאנשים האלה יתנו עוד קלט או זווית נוספת שלא ראינו אותה. שתי המטרות הן שונות ויכול להיות ששתי המטרות הן רלוונטיות. אני חושב שאם המטרה היא לתת יותר לגיטימציה, אז למרות שאני מסמפט פוליטיקאים, הם משנים את דעתם. יש להם עקרונות, אבל הם משנים את דעתם. בגלל זה הם פוליטיקאים ולא מדינאים. כאן צריך מדינאי, שרואה את התהליכים לטווח ארוך, הוא רואה תסריטים שונים, כאשר שרים או פוליטיקאים לפעמים רואים את זה בנסיבות מסוימת ואז קובעים את העמדות שלהם בהתאם לנסיבות. התרומה היחסית שלהם מועטה, אולי הם יתנו לגיטימציה, אבל יכול להיות שלא יעשירו את הדיון בטווח הקצר. אם המטרה היא לתת לגיטימציה, אני חושב שאנחנו צריכים לחשוב גם על כיוונים אחרים כמו פרסום, מעורבות, טפטוף למקומות אחרים, כדי למדוד את התגובות של האחר, או זה שמחוץ לחדר הזה, לכל הרעיונות שמועלים כאן מבחינת שינוי המצב.

אני חושב שצריך להגדיר מה עומד מאחורי הרעיון להזמין את וילנאי. האם וילנאי יבוא כדי שנוכל להגיד לו: אדוני, כאן יש קבוצת דיון, קח רעיונות ולך תיישם אותם כי אתה אחראי על הנושא בחיי היום יום. אני חושב שצריך לברר את הרעיון מאחורי השיתוף של אנשים כאלו, אם אנחנו צריכים להיעזר בהם או הם צריכים להיעזר בנו.

מרדכי קרמניצר: אני מבחין בין השלישייה המקורית שחשבנו לגביה מלכתחילה, אנשים שהיה טוב שהם יהיו בקבוצה, זה שהם התמנו לתפקידים לא גורע מזה שהם עדיין אנשים מתאימים, חוץ מהעובדה שהם נושאי תפקידים, והשאלה אם זה צריך להשפיע.

מבחינה מעשית, כדי שנגדיר טוב יותר את הבעיה, אני לא צופה שיהיה שינוי גדול לגבי השלישייה הזאת והיא פתאום תתחיל להופיע. השאלה המעשית העיקרית היא לגבי מתן וילנאי. מתן וילנאי, אם אני יכול להגיד את דעתי, עיקר תרומתו היא לא בתחום החשיבה של הקבוצה, לא ידוע לי שהוא השקיע הרבה חשיבה בנושא הזה בעבר. אבל, אני כן רואה חשיבות לחשוף אותו למחשבות שיש בקבוצה הזאת, שלדעתי הוא רוצה לבוא בעיקר כדי לשמוע, הוא רוצה לבוא כדי לשמוע במסגרת הרצון שלו לגבש לעצמו מדיניות מתוקף התפקיד שלו. יכול להיות שהוא יפגיע אותנו ויסתבר לנו שיש לו גם מה לתרום ואז זה מאוד ישמח. כך אני רואה את הדברים.

אליעזר דון יחיא: אני לא חושב שכל החכמה היא באקדמיה. יש בהחלט גם שרים וחברי כנסת שיש להם מה לתרום.

חאלד אבו עסבה : נניח שהם היו משתתפים כחברי כנסת, נניח שמיכאל איתן היה משתתף
 חבר כנסת והוא שר, אז מה? נגיד לו תודה אדוני, אתה כבר לא יכול להשתתף?
 מרדכי קרמניצר : אם היינו חושבים שהעובדה שהוא שר בולמת פה את הדיון או משפיעה
 לרעה על הדיון, היינו מתנצלים בפניו ומסבירים לו שמטעמים ענייניים כאלה או אחרים שהיינו
 חושבים עליהם, אנחנו נפרדים ממנו.
 דפנה הקר : אני חושבת שיש כאן קונצנזוס ברור.
 מרדכי קרמניצר : יש פה רק בעיה אחת. אם יקרה הנס הזה והשלישייה תשתתף, אז מופר
 האיזון המספרי כי אז יהיו יותר יהודים מאשר ערבים.
 דפנה הקר : הם מקבלים את כל החומר.
 סמי סמוחה : יש לי הצעה אופרטיבית. אני מציע לדבר אתם, ללכת לכנסת, לפגוש
 אותם פנים אל פנים ולחתוך את העסק. אם הם לא באים, הם לא באים.
 מרדכי קרמניצר : אני עשיתי את זה לפני כמה פגישות ודיברתי עם כל אחד מהם. כולם
 אמרו שאין דבר שיותר מעניין אותם מהדבר הזה, הם התנצלו מאוד שהם לא באו והבטיחו
 שיתקנו את דרכיהם בעתיד ושהם יבואו לפגישות. יכול להיות שצריך להרפות מהאינטנסיביות של
 המאמץ לדאוג שהם יבואו, אבל כן הייתי ממשיך לשלוח להם את החומר. לדעתי היה כן חשוב
 שבשלב שבו יהיה מסמך, אם נוכל, נצרף את האנשים האלה, כי זה בכל זאת נותן משקל. יכול
 להיות שזה שהם ממשיכים להיות חברים בקבוצה, יוצר סיכוי מסוים שהם גם יצטרפו.
 סמי סמוחה : למה דווקא הם? ברגע שיש לך מסמך ואתה רוצה לקבל
 גיבוי ציבורי רחב יותר, תשלח את זה לרשימה יותר גדולה.
 מרדכי קרמניצר : אנחנו נעשה מאמץ, אבל הנכונות של האנשים האחרים להצטרף
 למסמך תהיה תלויה גם באם יהיו כבר חתימות של עשרה חברי כנסת ממקומות שונים.
 רות גביזון : הם יחתמו? מכוח זה שהם כאילו חברים פורמליים הם
 יחתמו על המסמך?
 מרדכי קרמניצר : אולי אז, כשיהיה מסמך, הם יבואו לישיבה להגיד משהו
 על המסמך. אני לא רואה בזה אסון ששולחים להם את החומרים. אפשר
 להגיד לדפנה שלא תעשה מאמץ גדול לרדוף אחריהם.
 לגבי המומחים יש הסכמה? לאף אחד אין התנגדות שנעשה מאמץ להביא לכאן את אנשי
 הביטחון?
 ברשותכם נעבור לנושא הדיון היום שזה ייצוגיות ושותפות. יש לנו שלושה ניירות – של סמי
 סמוחה, של יצחק רייטר ושל עאדל מנאע. אני מציע שמי שהכינו ניירות ונמצאים כאן, יגידו כמה
 משפטי מבוא כדי להכניס אותנו לנושא ואז ניגש לדיון.
 עאדל מנאע : אני אפתח. בישיבה קודמת שהייתה לנו כאן אני לקחתי על עצמי גם
 להתייחס לאירועים ולדיונים סביב האירועים האחרונים, אותם ניסיונות של – אנחנו לא יודעים
 בדיוק, אבל לפי החדשות – אותם רכבים שהתפוצצו, איפה היו צריכים להתפוצץ וכולי, התנועה
 האסלאמית וכל הדיונים בתקשורת סביב זה. דרך אגב, מקריות או לא מקריות, גם היום סמי כבר
 הזכיר את המעמד של ארנס. כך שבהחלט הנושא הזה ממשיך לעורר הדים בציבור הערבי והיהודי
 כמובן, ויש לזה ביטוי בעיתונות הכתובה ובתקשורת האלקטרונית, ברדיו, בטלביזיה וכולי.
 לא התייעצתי עם החברים הערבים כאן, אבל גם לא צריך, כי סך הכל במקרה הזה, למען הזהירות
 אני אומר שיש כמעט קונצנזוס בציבור הערבי של גינוי. שוב אני אומר כמעט ואני אומר זאת למען
 הזהירות, אבל אני חושב שיש קונצנזוס של גינוי טוטאלי בכל הקשת הפוליטית בציבור הערבי של
 אותן פעולות טרור מתוכננות ובכלל לדרך הזאת של פעולה. גם עניינית, בגלל הנושא עצמו אבל גם
 מבחינת האינטרס של הציבור הערבי- ברור שזה מביא רק נזק לכל הצדדים וזאת לא דרך שאף
 אחד תומך בה, גם אם יש התמרמרות, יש אפליה, יש אי-שוויון וכולי. אני לא חושב שצריך
 להכביר מלים בנושא הזה.
 הנושא שקשור כמובן לכך הוא גם התגובה שקיימת בציבור. תודה לאל שאין הרבה מקרים כאלה,
 זה יוצא דופן, אמנם לא פעם ראשונה כפי שכתבו ואמרו בעיתונות, כי הרי גם בשנות ה-60
 המאוחרות היו מקרים פה ושם, בעכו ובחיפה ובעוד כמה מקומות, שערבים ישראלים בודדים היו
 מעורבים בהם. אמנם, זו הייתה תופעה חולפת אז, ואני מקווה שגם התופעה הזאת תהיה יוצאת
 דופן וחולפת, אבל כשיש מקרים כאלה אז באמת יש האשמה קולקטיבית כלפי הציבור הערבי.
 כמובן שיש יוצאים מהכלל שאומרים שצריך להבחין וכולי, אבל יש אווירה כזאת של עליהום. כך
 מרגיש הציבור הערבי.
 מדד השלום שהתפרסם היום בעיתון הארץ גם כן מראה ששוב, שלמרות שהייתה עמדה של
 קונצנזוס כמעט של הציבור הערבי, שהוא מגנה, מסתייג, לא תומך וכולי, רוב הציבור היהודי בכל
 זאת חושב שיש רוב בציבור הערבי שכן תומך בפעולות טרור מסוג זה. זה בהחלט נושא מדאיג
 וחשוב לדון עליו גם כן. אני אומר את כל הדברים האלה, של מה שקיים בשטח, רק כרקע לפתיחת
 הדיון היום.

הדיון שלנו הוא סביב השאלה של ייצוגיות ושותפות, והדימוי יחד עם העמדות הפוליטיות השונות המושמעות, זה כן רקע רלוונטי לשאלה האם צריך לבוא לקראת הציבור הערבי או שדווקא צריך לפעול ביד קשה נגד הציבור הערבי. הרבה קולות, בדרך כלל מהימין, טוענים שהממשלה ידה רפויה ולכן יש תופעות כאלה ולכן צריך פשוט לפעול או נגד התנועה האסלאמית או בכלל נגד הציבור הערבי ומנהיגיו שמגלים עמדות כאלה ואחרות. יחד עם זאת לעודד גורמים שהם לויאליים למדינה וכולי, כמו במאמר של ארנס היום, במידה מסוימת.

יחד עם זה, התופעה הזאת בכל-זאת צומחת על רקע של הזנחה, אפליה, ניכור של חמישים שנים ולכן יש בעיות שמצמיחות, קראו לזה עשבים שוטים, קראו לזה בכל מיני שמות אחרים. לכן צריך לטפל בשורש הבעיה, צריך לטפל בשילוב האוכלוסייה הערבית בתוך המדינה בצורה אמיתית ורק דרך שילוב ושוויון אפשר להתגבר על הבעיות ולמנוע הישנות של תופעה כזאת בעתיד.

זה באמת מביא אותנו לאחד הנושאים שלקחנו על עצמנו לכתוב עליהם ניירות ולראות איפה אנחנו מסכימים. נושא שהוא יחסית קל בהשוואה לנושאים שהם פרובלמטיים יותר, נושא של ייצוגיות ושותפות. יש הסכמה מסוימת בציבור היהודי לגבי זה שצריכה להיות יותר ייצוגיות ויותר שותפות או יותר פעולה למען השוואת זכויות לאוכלוסייה הערבית בישראל. גם במדד השלום למשל, בזכויות כלכליות יש יותר תמיכה מאשר בזכויות פוליטיות. כמובן ישנו מגוון של דעות, אבל כללית גם בימין וגם בשמאל יש הרבה קולות שמבינים שאי-אפשר להמשיך כך וצריך לפעול לשילוב, לייצוגיות, לשותפות, משמע ליותר השוואה של זכויות של הערבים בישראל.

הנייר שאני כתבתי כאן הוא טיוטא ובאמת מקוצר זמן נעשה במהירות, לכן זאת רק טיוטא ראשונה לדיון. בעמוד הראשון ניסיתי לתת ניתוח, הבנה שלי של השורשים של המצב הקיים וכיצד ניתן להתגבר עליו, כאשר בעמוד השני יש שש נקודות שהלכתי בהן מבחינת ההיררכיה מלמעלה למטה- מהממשלה, שותפות בממשלה וקואליציה בממשלה כנושא חשוב, כלומר לתת למפלגות הערביות לגיטימציה של מקבלי החלטות כדבר חשוב ועקרוני. לרדת בהיררכיה הזאת למשרדי ממשלה מבחינת מנהלים, פקידים בכירים שהם אחראים לא רק כיועצים לענייני ערבים או פקידים בכירים שאחראים על מגזר ערבי זה או אחר, אלא פקידים שמטפלים בציבור הישראלי כולו, יהודים וערבים, על-פי תחומי אחריות ועל-פי כמובן תחומי המומחיות שלהם. כך ללכת גם לחברות ממשלתיות ופרטיות, תעסוקה, אקדמיה ותחומים אחרים.

לקראת הסוף גם הצבעתי על הצורך במכניזמים מסוימים, זאת אומרת לא רק הצהרות ולהגיד מה צריך לעשות, כי את זה אנשים רבים כבר אמרו ואומרים את זה, כולם יודעים שאין פקידים בכירים במשרדי ממשלה, שהערבים לא היו אף פעם בקואליציה וכולי. השאלה היא כיצד מבטיחים שהדבר הזה יתקיים. לדבר הזה אולי ישנם היבטים לגליים מסוימים וצריך לעגן חלק מהדברים בחוקים או בתקנות וכולי. חלק זה עניין של פעולה חינוכית- אם יחול שינוי כזה, צריך ללוות אותו בהסברה וחינוך של הציבור הרחב. כמובן, מדובר פה בעיקר בציבור היהודי. מכניזמים אחרים כדי להבטיח שהדבר הזה ייעשה בהצלחה.

אני רוצה לסיים ולהגיד שהנושא הזה, כחלק מהנושא הגדול יותר של יחסי המיעוט עם הרוב במדינה, הוא נושא שנמצא בדיון בציבוריות הערבית. אמנם אולי לא באינטנסיביות גדולה, אבל נדמה לי שבמקרה בשבת הקרובה סמי משתתף באיזה דיון, בו גם ארגון עדאלה משתתף, בדיוק על הנושא של אינטגרציה או אוטונומיה או בדלנות.

ברור לכל שבתוך הציבור הערבי ישנם כמה זרמים. יש זרמים שתומכים באינטגרציה, בשילוב, כמובן שבשילוב מלא, שילוב אמיתי, שילוב שוויוני. הנייר הזה הוא בכיוון הזה. אבל, ישנם גם קולות שאומרים שלמעשה זה בלתי אפשרי במדינת ישראל, כל עוד מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי הדבר הזה לא ישתנה ולכן מה שצריך לשאוף אליו זאת דווקא אוטונומיה- הקמת גופים ערביים שידאגו לעניינים שלהם ולא להמשיך לרוץ אחרי אילוזיות של שילוב. החשש של אלה שכן מוכנים ללכת לעניין של שילוב, ייצוגיות ושותפות, נובע מחוסר האמון גם כשיש כוונות טובות אצל פוליטיקאים. כמו פוליטיקאים מסוימים בממשלה הזאת שלא יעשו את זה בצורה הנכונה, אלא בעידוד חלקים מסוימים בתוך הציבור הערבי על חשבון חלקים אחרים. למשל הפרדה של בדואים לעומת אחרים, הפרדה של דרוזים אם שירתו בצבא או לא שירתו בצבא, ולא מתוך הכרה בזכות של כלל האזרחים וכשינוי של גישה ושל קונספציה. את הדברים האלה אני אומר רק למען הדיון כדי שתדעו שזה קיים, שהזרמים האלה קיימים בתוך הציבור הערבי. אני אסתפק בזה.

מרדכי קרמניצר : סמי, אם אתה מוכן גם להגיד משהו בעקבות הדברים של עאדל על היחס, איך אתה רואה את היחס בין הכיוון או התביעה לאוטונומיה לבין הנושא הזה של שיתוף וייצוג.

רות גביון : הערה לסדר. אני חשבת שאחד היתרונות של ההקדמה של הדיון הזה הייתה שהוא נושא יחסית קטן שלא פותח נושאים אחרים, אבל נראה לי שהרחבנו אותו קצת מעבר לגבולותיו. נושא הייצוגיות במוסדות שמקבלים החלטות או הכרה במוסדות, לא חותך את השאלה של אוטונומיה ואינטגרציה. זאת אומרת, השאלה היא איך אנחנו מגדירים את הנושא שאנחנו רוצים לדבר עליו. השאלה של הגברת הייצוג של ערבים במקומות של קבלת החלטות כמו

מנהל מקרקעי ישראל, הרשויות המקומיות, ועדות התכנון וכל הדברים האלה – לא בהכרח מחייבת נקיטת עמדה בשאלה של אוטונומיה לעומת אינטגרציה ודברים מהסוג הזה. אני לא לגמרי מבינה על מה אנחנו רוצים לדבר היום.

סמי סמוחה: אני מוכן להתייחס לזה. בגדול את צודקת. עובדה למשל, שלושת המסמכים, גם של עאדל, גם של יצחק רייטר ושלי, הם מאוד דומים. יש הסכמה כמעט מלאה בשלושת המסמכים והם נכתבו באופן בלתי תלוי. אנחנו לא התייעצנו. כל אחד כתב בנפרד והם נשלחו בנפרד ובלי שום השפעה הגענו לאותם דברים. יצחק רייטר התנגד התנגדות עזה לנושא האוטונומיה ואני לעומת זאת פתוח מאוד בנושא הזה. בכל זאת בנושא הזה הסכמנו, אבל בכל זאת יש מרכיב מסוים שכן נוגע בשאלה של אוטונומיה לעומת שילוב והוא המרכיב של הכרה בגופים ערביים כגופים נציגותיים. זה ישנו אבל באופן כללי הבעיות הן בהחלט שונות.

העניין של ייצוג ושיתוף, בעקרון משמעותו שערביי ישראל יהיו מיוצגים במוסדות שמקבלים החלטות בכלל במדינה, בוודאי ובוודאי גם במוסדות שנוגעים להם, אבל בעקרון שיהיו שותפים במוסדות המדינה. העיקרון הוא לא לשים לב לתוצאות של זה. עצם השיתוף והייצוג שלנו במוסדות המדינה, זה מימוש הדמוקרטיה. זאת אומרת, זה כמטרה בפני עצמה שהיא לאו דווקא באה להשיג דברים אחרים ואני אתן דוגמה למה אני מתכוון.

כשהגו את רעיון האינטגרציה בחינוך בשנת 1968 שאלו את השאלה בשביל מה אינטגרציה בחינוך. חלק ראו את זה כמכשיר לקידום השוויון, להביא את השכבות הנמוכות או את בני עדות המזרח לבתי ספר עם איכות הוראה ועם רמת שירותים גבוהה, כך שהם יוכלו אחר כך להתחרות ולהגיע לשוויון. אחרים ראו בעצם זה ששמו אותנו ביחד בכיתה את השגת המטרה של מיזוג גלויות. זאת אומרת, בלי לשים לב אם זה יביא לשוויון או לא יביא לשוויון.

אני אומר שצריך להיות ייצוג ושיתוף בשני אופנים: גם כמטרה בפני עצמה, שזה מימוש הדמוקרטיה, ומצד שני גם כמכשיר לקידום השוויון בתחומים שונים. זה גם יכול להגביר את ההזדהות של ערבים עם המדינה, זה יגביר גם את האחריות האזרחית שלהם, כי כאשר הם שותפים לשלטון הם מבינים גם את המגבלות של הפוליטיקה ושל מה שאתה יכול להשיג בפוליטיקה. הייתי רוצה שנדע מה החשיבות של זה. ברגע שהם חלק מהמוסדות, הם לא ירצו לפגוע במדינה כי המדינה שלהם, זה כאילו הם יפגעו בעצמם. מבחינה זאת אחריות היא חלק מהדמוקרטיה ואנחנו מפתחים אצלם את האחריות הציבורית.

כל זה טוב ויפה. השאלה היא מה הן הסוגיות הקונקרטיות. כשקוראים את שלושת המסמכים אז קודם כל יש הסכמה גם מבחינת הדוגמאות שאנחנו מביאים איפה זה צריך להיעשות, גם כן נוכל לאחד את המסמכים. אני לא חושב שתהיה לנו בעיה לאחד את המסמכים האלה.

חשוב לציין שכל הדברים שנאמרו בשלושת המסמכים הם חדשניים מבחינת החינוך הישראלי. לא נאמרות סיסמאות כמו במגילת העצמאות, שמדינת ישראל שואפת לשוויון וכולי. אנחנו מדברים על דברים קונקרטיים שהם לא בביצוע, שייקלו בהתנגדות, ושזה יהיה ברור. הממסד והציבור היהודי לא יקבלו את זה. אולי ישלמו לזה מס שפתיים, אבל בביצוע תהיה התנגדות לקבלת העיקרון הזה או לשינוי בחוק. השאלה שאנחנו צריכים לשאול, אחרי שעברנו את המחסום הזה של ההסכמה, אם נגבש הסכמה, היא איך אפשר בכלל לשכנע את ראשי המדינה, את הציבור היהודי, בכך שהפעולות האלה של שיתוף וייצוג הן טובות וצריך להגשים אותן, כאשר הציבור היהודי והמדינה חושבים שהערבים לא ראויים, במפורש לא ראויים לדברים האלה.

אני אגיד עכשיו דבר כללי לגבי כל המסמכים שנשלחו. הציבור היהודי יבוא מתוך עמדה: אתם רוצים לשנות את הסטטוס קוו, אתם רוצים לקבל כל מיני הטבות. מה אתם מוכנים לתת בתמורה? בכל המסמכים שראינו, מסמכים שכתבו הערבים, הם באים בתביעות לשנות, לשפר וכולי, אבל הם לא מציעים שום דבר בתמורה. גם במסמכים האלה, שלושת המסמכים של היום, הצד היהודי נותן, הוא נותן שינויים בחוק, נותן שוויון וכולי, אבל למעשה הוא לא בא בתביעה לציבור הערבי. זאת עמדה שהימין בארץ לא יקבל בשום פנים ואופן. התפיסה של הימין בארץ היא שאם משנים את הסטטוס קוו לטובת הצד הערבי, הצד הערבי צריך להראות יותר הזדהות עם המדינה, לקבל את אופייה היהודי של המדינה, להראות יותר נאמנות וכולי. אני מצטער שאני צריך לייצג כאן את הימין בניתוח חברתי, אבל זאת אומרת שהוא פשוט לא יסכים לשנות את הסטטוס קוו על-ידי העברת האיזון לצד הערבי, מבלי שהצד היהודי יקבל תמורה. להגיד שזה בבחינת שלח לחמך על פני המים ושהיהודים יקבלו כתמורה, המדינה תקבל כתמורה, את זה שבסופו של דבר הערבים יקבלו את המדינה והיו יותר מרוצים - לדעתי זה לא מספיק. על מנת לשכנע את הציבור ואת המדינה, צריך לחשוב גם מה הערבים יתנו כתמורה לאותם צעדים קונקרטיים שאנחנו באים בהם לקראת הערבים.

חאלד אבו עסבה: אני אתחיל מהסוף. יכול להיות שהציבור היהודי – או הימין כפי שאתה הגדרת – אכן חושב כך, מה הציבור הערבי אמור וצריך לתת.

ראשית אני אגיד שאנחנו לא נמצאים באותו סטטוס מבחינת יכולות, מה יש לנו ומה יש לצד השני, מה אתה נותן ומה אני נותן. זאת אומרת, אנחנו לא באים בצורה כזאת. אנחנו, הערבים, באים מעמדה "נחותה" בתור מיעוט שבא בתביעות אזרחיות כלפי המדינה שהיא גם מדינתו. זאת

היא התביעה. אני לא יודע מה הם צריכים לתת מעבר לזה שהם מכירים במדינה כמדינתם, כאזרחי מדינת ישראל. זאת התפיסה בתוך הציבור הערבי.

עאדל כתב בצדק שלפחות הדור הצעיר אינו מוכן – וכשאני אומר אינו מוכן, אני אסביר גם למה הכוונה אינו מוכן – להמשיך ולצפות לשינויים ושיפורים במעמדו והוא יחפש את הדרך גם לבנות את המוסדות שלו. זאת אומרת, או שיש שילוב או שיש ניתוק. אני מנסה להגיד שלאוטונומיה יש שני פנים: או שהיא ברירת מחדל של הציבור הערבי כי נמאס, כי נמאס לרדוף אחרי זכויות, או שהיא תפיסת עולם, ושתי התפיסות שונות לגמרי. אני לפחות רואה אותה בקטעים מסוימים, בתחומים מסוימים, כתפיסת עולם – לא אוטונומיה בכלל, אלא אוטונומיה חינוכית, אוטונומיה תרבותית – תפיסת עולם על-מנת לשמור על הייחוד של האוכלוסייה. אבל אם היא נוצרת כתוצאה מזה שמנסים להשיג את מה שכן רוצים להשיג ולא מצליחים להשיג אותו, אז אני רואה אותה כברירת מחדל.

במידה שהערבים לא יקבלו את הזכויות שלהם בתוך המדינה לשוויון, ההפסד הוא לא רק של האוכלוסייה הערבית אלא גם ההפסד של החברה הישראלית. לאחר תהליכי השלום שקיימים, אולי נקרא לזה פוסט אוסלו או לא משנה איך נקרא לזה, החברה הישראלית צריכה להכריע בכמה נקודות מאוד קריטיות לגבי הדמוקרטיה ורמת הדמוקרטיה בתוך החברה הישראלית.

דמוקרטיה זה לא משא ומתן של קבוצת מיעוט וקבוצת רוב, אני הולך לתת לך, למיעוט, קואופטיציה ומה אתה נותן לי בתמורה. אלא, אני נותן לך כי אתה שייך לתוך המרקם הזה שנקרא מדינה, לתוך האוכלוסייה הזאת, לתוך החברה הזאת. שותפות בבניה, כאזרח. זאת התרומה שלי, זאת התפיסה של מושג האזרחות, לפחות כפי שאני תופס אותה.

מיכאל איתן: אתה מאמין שאתה יכול להגיע ליעד הזה?

חאלד אבו עסבה: איזה יעד?

מיכאל איתן: של שילוב מלא כפי שאתה היית רוצה.

חאלד אבו עסבה: אם אני רוצה או אם אני מאמין פרקטית?

מיכאל איתן: אני שואל אם אתה מאמין.

חאלד אבו עסבה: כשאני אענה על המסמך, אני אענה גם על השאלה.

לגבי המסמכים. זה לא מקרה ששלושתכם מסכימים. אם תבקשו מעוד חמישה שיכתבו, הם כנראה יכתבו את אותם דברים שהעליתם אותם. הבעיה היא לא בנקודות שהועלו כאן. הבעיה היא בדרך היישום של הנקודות האלה. לדעתי דרך היישום זו גם פונקציה פוליטית, גם מדינית וגם כוח פוליטי ומדיני. כך לגבי חלק מהנקודות שאתה העלית, פרופסור סמוחה – "נקודה 5, תעוגן בחוק". – חוק זה פוליטי, זה מדיני. סעיף 6 – "מתן שירותים..." – זה גם פוליטי וזה גם מדיני. מדיניות כללית ושירות למדינה. אני מביא גם ממסמך אחר שגם אותו אתה כתבת.

כשאני מסתכל על הנקודות, הן מוסכמות עלי. השאלה היא ברמה של היישום האופרטיבי של הנקודות האלה. ברגע שאני דן ברמה האופרטיבית אני בא ואומר שאין לי את היכולת המדינית והפוליטית להיות שותף, אפילו הלגיטימציה להיות שותף. אתה כותב לגבי חוסר הימצאותם בקואליציה, כלומר, אתה אפילו לא נותן לי את ההזדמנות להתמודד על המשאבים, לנסות לבוא בתביעות, שזה דבר בסיסי לגמרי.

לכן לפי תפיסת עולמי אני חושב שהמיושם הוא די קשה, הוא מאוד קשה בלי לעשות, קרא לזה עאדל, תהליך חינוכי בתוך הציבור היהודי וגם בתוך הציבור הערבי. נדמה לי, ואני חושב שאני לא טועה, שהציבור הערבי רוצה לראות את עצמו יותר בתוך החברה הישראלית אבל החברה הישראלית חוסמת אותו מלהיכנס לתוכה. זאת לפחות העמדה שלי.

אם אני מאמין שאפשר להגיע לזה? הייתי רוצה להאמין שנגיע לזה, אבל במידה ויש לי את הכוחות להיות שותף בתוך המשחק הפוליטי. אבל, אני שותף חלקית וברגע שזה רציני, מוציאים אותי החוצה. לכן אני לא מאמין שאני אגיע לזה.

מיכאל איתן: ולכן מה המסקנה?

חאלד אבו עסבה: לכן אני אומר שהמסקנה זה שאני הולך על אוטונומיה כברירת מחדל. זה הכיוון שהיום לפחות חלק גדול מהציבור הערבי, האינטלקטואלים ואלה שאיכפת להם, לא מנהיגים ערביים פוליטיים, הולכים בו. אני אומר שאו שאתה משולב או שאתה מנותק.

סמי סמוחה: אתה יכול לדרוש ייצוג ושיתוף.

חאלד אבו עסבה: אני יכול לדרוש את זה כסיסמא, השאלה אם אני יכול

ליישם את זה.

אחמד סעדי: אני קראתי את המסמכים של סמי וגם של יצחק. סמי גם חידד את הנקודות שהוא העלה בשאלה שלו מה הערבים יכולים לתת. אני רואה שכל הזמן יש יהודים ויש ערבים, אבל אלה בני אדם. בחברה הישראלית יש צורך בשילוב של קונספציה כללית ולא להמשיך באותו הדבר, להמשיך ולפעול על פי אותה המתכונת, לפי אותם הכללים. אין בה את היסודות של תפיסה יותר אוניברסלית, יותר אנושית. אני חושב שהמודל של סמי ושל יצחק הוא לא מודל של יתר דמוקרטיזציה אלא הוא מודל של קונטרול, של שליטה. לדוגמא, כאשר סמי ויצחק רייטר

מציעים שיחות בין אליטות שיכולות להביא לאליטה ערבית. למשל, באחד המסמכים שם, סמי מציע שהערבים ילכו לבדוק ערבים בשדה התעופה. יבוא אדם ששירת בצבא, דרוזי או בדואי או נוצרי, וכדי להראות יפה בפני אדונו הוא לא רק יוריד לי את הבגדים – כפי שעשו לי בודקים יהודים – אלא הוא אולי יבדוק מה יש מתחת לעור שלי. זה בעצם יוביל ליצירת אליטות. כאן האדם, במיוחד האדם הערבי, לא יהיה שם, ואני חושב שזאת הבעיה.

סמי סמוחה: אני דיברתי על שיתוף בגופים שמטפלים, בניהול, בפיקוח. לא רק הבודקים.

אחמד סעדי: בשאלה הזו דנו לגבי השחורים בארצות-הברית- ששופט שחור לא בהכרח ישפוט שחורים יותר מאשר שופט לבן וכך הלאה. הסוגייה הזו כבר עלתה ואני חושב שלהביא אליטה ערבית או לקיים אליטה ערבית שתשותף במדינה, זו לא הדרך הטובה. אני מסתכל עלי אישית- מה זה יביא לי? כיצד זה ישפר את חיי שיש שופט ערבי ויש כמה אקדמאים ערבים באוניברסיטאות? לי אישית, כאזרח פשוט, זה לא ישנה כלום.

אני חושב שיש צורך בשינוי תפיסה. הצעתי כמה נקודות בדברים שאמרת, לגבי שינוי התפיסה. בעצם הערבים לא יתנו כלום אבל התפיסה כן תשתנה. אותו נהג כוחני, אותו נהג פשיסטי שעובר את מסלול הנהגים ומתחיל לקלל ולהיכנס בין המכוניות, את זה צריך לשנות. לשנות לחברה יותר סובלנית, יותר דמוקרטית ויותר פתוחה, וזה יהיה רק על ידי הכרה בזכויות של המיעוט ויצירת חברה פתוחה. רק על ידי יצירת חברה פתוחה אפשר להביא שינוי, ואני הצעתי כמה הצעות כמו חוק נגד אפליה. אדם שנתפס באפליה מורחק מכל משרד ציבורי, למשל. ראינו שבארצות-הברית גם אם שחור מגיע להישגים טובים, הלבנים יגידו שזה משום שהוא שחור. אנחנו לא רוצים את זה. אלא, למשל, ערבים כשותפים לגיטימיים בקואליציה ומהו המכניזם לכך. שר ערבי שהפקידים יעשו את העבודה שלו והוא יהיה רק שר. היה אדם שהיה אחראי על החינוך הערבי, אבל אפילו מפתח לדלת לא נתנו לו אלא השרת שלט בו.

סמי סמוחה: כי הוא לא הגיע בזכות אלא הגיע בחסד.

אחמד סעדי: זאת בעצם הפוליטיקה של אליטות.

מרדכי קרמניצר: אני רק רוצה להבין את העמדה שלך. אתה חושב שזה לא מועיל. אתה לא היית תומך בזה אפילו?

אחמד סעדי: לא, אני חושב שזה בכלל הזיק לי כאזרח פשוט.

סמי סמוחה: לא מדובר על אליטות כאן, מדובר על לקחת ולשתף שכבות שונות של האוכלוסייה.

אחמד סעדי: מדובר בשופט עליון, מדובר באנשי אקדמיה, מדובר בראשי מועצות מקומיות שנבחרים על בסיס חמולתי או על בסיס של קרובים ועל בסיס של כוחניות.

מרדכי קרמניצר: בחברה הערבית יש שכבות שונות. האם אתה לא רוצה שתהיה לאליטה הערבית יכולת ליהנות מהשתתפות במקומות שנמצאות האליטות?

אחמד סעדי: אני רוצה גישה שוויונית לכל. למשל, יש או תרבות יהודית או תרבות יהודית ערבית. אני רוצה תרבות או חינוך לכל ילד באשר הוא – ערבי או יהודי. המדינה צריכה לשלם את אותו הסכום. למשל תיאטרון- יש תיאטרון יהודי, צריך לשלם גם לתיאטרון הערבי. יש קרן לעידוד סרטים, אבל עוד לא ראיתי שום סרט ערבי שקיבל.

מרדכי קרמניצר: לא ברור למה אחד מוציא את השני. נניח שנקבל את הדברים האלה, שצריך להיות עידוד לסרט הערבי ודברים אחרים שאתה מציע. למה אתה שם את זה במצב של ניגוד, שאחד מוציא את השני? למה זה שולל? נניח שעל כל הדברים האלה תהיה הסכמה, מה רע ברעיונות האלה, שהציעו החברים האלה, שבאים לפתוח דלתות לאנשים שהם היום חלק מהאליטה הערבית שלא יכולה להגיע למקומות מסוימים? זה חלק מהשוויון.

אחמד סעדי: אני לא נגד זה, אבל נגד שזה יהיה העיקר. אני נגד זה שהפוליטיקה תהיה פוליטיקה של אליטות ולא תשפיע על האדם הפשוט.

דוד קרצ'מר: יש פה איזה מתח בין שני הרעיונות ואתה רואה את זה בכל המסמכים האלה. מדברים על שיתוף ערבים כיחידים בתוך גופים מסוימים ומדובר גם על ייצוג של כל האוכלוסייה הערבית. אנחנו צריכים להבחין בין הדברים האלה ואני חושב שההבחנה היא מאוד חשובה. למשל, כאשר כותב יצחק שייחקק חוק שמעניק לאוכלוסייה הערבית ייצוג הולם בכל גוף ציבורי או רשות ממשלתית, לא ברור על מה בעצם הוא מדבר. צריכים להיות שם ערבים או שצריכים להיות גופים של האוכלוסייה הערבית שצריכים לבחור בנציגים לגופים האלה?

אני רוצה קודם כל להתייחס לנקודה שאני לא חושב שיכולה להיות לגביה מחלוקת של ממש, וזה קודם כל הנושא של שיתוף ערבים בכל המשרות, בכל המשרדים, ואני משיב כאן לסמי. אני לא חושב שצריכים לבקש ממאן דהו לתת איזושהי תמורה. זה נובע מעצם היותה של מדינת ישראל מדינה דמוקרטית, מזה שהיא התחייבה מהיום הראשון לקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני לכל אזרחיה. אני לא חושב שבנושאים העקרוניים אתה צריך להתייחס במסמך הזה. אתה חייב לטעון בשם אותם עקרונות שלדעתי גם אנשי הימין – ואני לא מדבר על הימין הקיצוני אלא אני מדבר על מפלגות הקונצנזוס – מקבלים אותם.

הבעיה כמובן היא לא בעיה עקרונית אלא כאן הבעיה היא מעשית, איך מגשימים את העניין הזה. תראה מה קרה ליצחק גלנור כאשר הוא ניסה בצעד קטן לפתוח משרות בשירות הציבורי, בעצם לשריין משרות, והוא נתקל בהתנגדות. אפשר לקבל את כל ההחלטות הכי טובות, אבל כאשר אתה מנסה ליישם את זה בתוך משרדי הממשלה השונים, תמיד יש מישהו שיעצור ולא ייתן לך לעשות את זה.

קריאת ביניים: הצלחה מסוימת הייתה לו.
 דוד קרצ'מר: הייתה לו הצלחה מסוימת.
 אליעזר דון יחיא: האם יש איזשהו מחקר אמפירי על הנושא הזה, שמדבר על ייצוג ושיתוף של ערבים במשרדי ממשלה וכולי?
 קריאת ביניים: יש.

דוד קרצ'מר: אתם תתקנו אותי אם אני טועה, אבל אני לא חושב שיש מחלוקת עקרונית בנושא הזה. אני חושב שהשאלה כאן היא שאלה יישומית, איך בתוך מצב נתון אנחנו יכולים להפוך את העיקרון הזה, שנראה לי שהוא עיקרון כמעט מקובל על הכל, לעיקרון שמיישמים אותו. אין לי תשובה, אבל אני חושב שאנחנו צריכים לנסות לדון בשאלה. לגבי השאלה של הייצוג, אני מודה ומתוודה שיש לי קשיים יותר גדולים. למשל, ברגע שאני קורא את המסמך של סמי, שאני צריך גופים יציגים, אז אני לא יודע אם הגופים האלה הם גופים יציגים. מי בעצם החליט שהגופים האלה הם יציגים? אני לא יודע עד כמה ועדת המעקב באמת מייצגת. ברגע שאתה רוצה גופים יציגים, אתה צריך לקבוע באיזשהו מנגנון איזה גוף הוא באמת גוף יציג. בתחום יחסי העבודה יש לנו כל מיני מנגנונים להחליט בעניין הזה, אבל אני לא חושב שאתה יכול לדבר על זה בדייקנות כזאת. נכון שלגבי ועד ראשי המועצות המקומיות חל שינוי מאוד גדול, אבל ממה שאני קורא וממה שאומרים, גם זה יכול להיות מאוד בעייתי.

רות גביון: את שנת השבתון שלי ביליתי בין השאר בלימוד של הקשרים המאוד מורכבים בין ייצוג, שיתוף, שילוב ושוויון. אני הסתכלתי בזה בארצות-הברית וגם במדינות אחרות, ההיסטוריה של היחסים בין התופעות האלה היא מאוד מורכבת ואנחנו מתחילים לראות את כל הבעיות האלה גם כשאנחנו מדברים עליהן כאן. זה לא מקרה שאני הצעתי שנפריד בין הדברים.

אני קודם כל מסכימה עם דייב שלפחות בנושא הזה, שבכוונה בחרנו להתחיל בו, אין מחלוקת עקרונית גדולה למעט נקודה אחת שאני חושבת שהיא ניסוח יותר טוב של מה שסמי אמר. זה שאנשים שמחזיקים היום בכוח תמיד רוצים למצוא כל מיני תירוצים ולא לחלק את הכוח שלהם עם מישהו אחר, זה תמיד נכון. זה נכון כאשר נשים מנסות להיכנס, וזה נכון בלי איום, ולכן תמיד יהיה איזשהו מנגנון צדקני שיסביר למה החדשים שמקרוב באו לא מספיק כשירים להחליף את הישנים שנהנים מהכוח. תמיד היו קשיים ביישום של שינוי בחלוקת כוח בחברה. שינוי בחלוקת כוח זה שינוי שיש בו הרבה משמעות. אם אנחנו מדברים, למשל, על הכנסת נציגות ערבית באופן קבוע למנהל מקרקעי ישראל כדי להשמיע שם את הקול של חלק מסוים באוכלוסייה שיש לו בעיות קרקע מאוד יסודיות, אז אנחנו כמובן מדברים על איום על מרכזי כוח קיימים וזה לגמרי ברור, בלי קשר לקונפליקט הלאומי.

אני חושבת שיש פה נקודה אחת שכן צריך לקחת אותה ברצינות, היא נכונה במידות שונות לגבי חלק מהסוגיות האלה, והיא הנקודה שמעלה באחד מהניירות יואל בן-נון. באיזו מידה חלק מהעוניות הזאת היא לא סתם רצון לא לשנות את מאזן הכוח הנוכחי שהוא לטובתך, אלא יש בה איזשהו איום לגיטימי על משהו שאנחנו מוכנים לתת לו משקל. לא משהו שאתה רוצה לשמור אותו כי זה טוב, נוח לך, אלא משהו יותר עמוק.

פה לפי דעתי יש שני אינטרסים מעורבים ומידת המשקל שלהם היא שונה. אינטרס אחד זה האינטרס של תחושת האיום. אני שמחה על מה שנאמר בפתח הדברים לגבי העמדה של הערבים אזרחי ישראל, רובם הגדול. אני שמחתי לשמוע את הגינויים האלה. אני חושבת שזה נכון שאם יש בקרב הציבור היהודי בישראל תחושה של איום פיזי, אז התחושה הזאת של איום פיזי, לטעמי, לא מוצדקת. יכול להיות שהיא מבוססת על כל מיני טראומות אבל התחושה הזאת, של איום פיזי, לא מוצדקת. יש איום אחר שהוא האיום שמדובר בו בצורה יותר משמעותית, וזה קצת מוזר שדווקא היהודים שהם הרוב משמיעים אותו, וזה האיום הזהותי, הקהילתי. התחושה שיש פה איזה שהם דברים שאמורים לפגוע בסופו של התהליך ביכולת של הקולקטיב היהודי לקיים פה מדינה ולשמור על ביטחונה ועל שגשוגה.

אני חושבת שהעובדה שהיה כל כך הרבה קונצנזוס בשתי הסוגיות האלה נובעת מתחושה של הרבה מאוד אנשים, בוודאי כל כותבי המסמכים, ששני האיומים האלה לא רלוונטיים בסוגייה של השיתוף של ערבים אזרחי ישראל במוקדי קבלת החלטות בישראל. יחד עם זה שאי-השיתוף הוא דבר לקוי, שזה שהוא לא היה קיים הוא לא תקין ושאינו לו בעצם שום הסבר או שום צידוק מתקבל על הדעת.

קריאת ביניים: זה לא איום על הזהות ועל הקהילה היהודית?

רות גביון: זה לא איום על הזהות ועל הקהילה היהודית. פה אני אגיד משהו שהוא פשוט קשה. נניח שאנחנו ניקח ייצוג, ייצוג נקי, ואנחנו נגיד מה שאני חושבת שצריך להגיד. אחרי כן נחשוב על בעיות טקטיות, על איך להגיע לזה שבכל מוקדי קבלת ההחלטות החשובים יהיו ערבים – למשל במנהל מקרקעי ישראל, ברשויות התכנון, בחברות תשתית גדולות. אני לא חושבת שיש פה איזשהו איום על הזהות הישראלית מפני שהערבים האלה יהיו מיעוט בתוך הקבוצות האלה. לטעמי, המטרה של הנוכחות שלהם שם היא לא לשנות את מנגנון קבלת ההחלטות בצורה שפתאום המדינה הזו תהפוך למדינה לא יהודית, מפני שהם יהיו נציג אחד או שניים בתוך גוף גדול של מקבלי החלטות. המטרה של השילוב היא כמו שאמר סמי- כשאתה מנהל מדיניות ממלכתית בישראל, אתה לא יכול שבאופן שיטתי קבוצה שלמה של אוכלוסייה לא יושבת אתך סביב השולחן. הם לא יושבים סביב השולחן. יכול להיות שהם ישמיעו דברים שאתה מאוד לא תאהב.

מיכאל איתן: את קובעת את זה כאקסיומה שאתה לא יכול, אבל את לא מסבירה למה.

רות גביון: אז אני אסביר. אתה מנהל מדיניות של מדינה, לא של קהילה. כשאתה מדבר על המוסדות של הקהילה היהודית, שישבו איפה שהם רוצים. כשאתה מדבר על המדינה, למדינה יש מחויבות גם הצהרתית וגם פורמלית לרווחת כל תושביה. לאנשים האלה יש צרכים- צרכים רווחתיים, כלכליים, תכנוניים, תעסוקתיים, תעשייתיים, תשתיתיים, חינוכיים, תרבותיים. אם אתה במסגרת קבלת ההחלטות שלך לא שומע את האנשים האלה ולא נותן להם אפשרות להשתתף באופן פעיל בהשמעת העמדות שלהם, בהשמעת הצרכים שלהם ובזריקת קול להכרעה לכאן או לכאן, אז אתה לא שומע את צרכי כל התושבים שלך. יש לך מגזר שלם שנפגע אצלך בחשיבה. זה לא טוב, זה לא בריא, זה לא נכון, זה לא צודק.

אני לא שותפה לתחושה של אחמד סעדי שאם אנחנו נלך על אוניברסליות, אנחנו נפתור את הבעיה, כי חלק מהבעיה שלנו היא בעיה של קונפליקט בין קבוצות. להיות עיוור להשתייכות הקבוצתית, אני לא חושבת שמישהו רוצה או יכול. זה לא יהיה חכם.

מיכאל איתן: את רואה בזה איום על המסגרת של המדינה?

רות גביון: אם יש איום, אני רואה אותו בהדרה ולא בהכללה. אני חושבת שההדרה המוחלטת היא לא קבילה ולכן היא איום, בעוד שההכללה פותחת פתח לפחדים של קואופטציה או לפחדים אחרים שאנחנו לא שמענו כאן בינתיים, שהם הפחדים של אסימילציה. הלא לתרבות הרוב יש תמיד את היתרון כשהיא מכלילה, גם אם היא עושה את האוכלוסייה שלה יותר פגיעה. ההיסטוריה של קהילות רוב ומיעוט הן כאלה שהמיעוט הוא זה ששוקל האם הוא רוצה אוטונומיה, מפני שהכללה אולי תסכן אותי. הרוב לא מסתכן מפני שבדרך הטבע, מכיוון שהוא שולט על המשאבים ועל התרבות הציבורית, המיעוט הוא שצריך ליישר קו אתו.

לי נראה שהעובדה שאין פה מחלוקת היא לא מקרית. זה באמת תת אזור של הבעיות שבו, גם אם אנחנו לוקחים בחשבון את הקונפליקט הקהילתי העמוק בסוגייה הזאת, ההתנגדות היא התנגדות של אנשים שיש להם כוח ולא רוצים לחלק אותו ולא התנגדות לגיטימית של קהילות שנאבקות על קיום הדדי.

מכיוון שזאת דעתי לגבי הסוגייה הספציפית הזאת, אני חושבת שבאמת אפשר לעבור אל האלמנטים היותר טקטיים שהם מאוד מורכבים.

אני רוצה להזכיר שני דברים. אחד הוא הנושא של הייצוגיות שהוא נושא מאוד מעניין. אני חושבת שאחד מהמחירים של אי-סימטריה של יהודים וערבים בדיון בישראל הוא שאנחנו לא שומעים מספיק על הבעיות הפנימיות של האוכלוסייה הערבית. הן יצאו בצורה מאוד מעניינת בפסק-דין שהגיע לבית-המשפט העליון כשמת שייח' טריף והתברר שלקהילה הדרוזית יש בעיה פנימית עצומה בלארגן את מבנה המנהיגות שלה. המנהיגות של טריף הייתה מנהיגות מאוד אוטוריטבית, ויש מחלוקת פנימית בתוך הקהילה על מי מייצג אותה. הם לא הצליחו לפתור את המחלוקת בתוך הקהילה על מי מייצג אתם ובאו לבית-המשפט, כמובן שבי-המשפט לא יכול לפתור להם את המחלוקת לגבי מי ייצג אותם.

בקיצור, כל מה שאני מנסה להגיד הוא שכמו שאמר דייב קודם, כשהשחורים התחילו לקבל יותר שוויון אזרחי בארצות-הברית, רק אז הם התחילו לגלות את עוצמת המחלוקות הפנימיות ביניהם על מה צריך לעשות כדי להתקיים טוב בתוך החברה הלבנה. אני צופה שחלק גדול מחוסר האיזון הזה הוא מפני שבעצם האוכלוסייה הערבית עוד לא התמודדה עם הבעיות הפנימיות שלה מפני שלא נתנו לה פתח. היא עוד לא התמודדה עם הבעיות הפנימיות שלה, של איך לעשות את זה נכון עם כל המוסלמים, נוצרים, חמולות, עירוניים, משכילים כאלה ואחרים, יותר דתיים ופחות דתיים. הלא יש המון מתחים פנימיים בתוך החברה הערבית שבעצם מושתקים בגלל המאבק המשותף והמוצדק לשוויון, מול הקהילה היהודית.

נדמה לי שאם אנחנו נסכים פה על איזושהי הכרזת מסגרת אבל לא נעצור שם אלא נלך קדימה, אז עשינו באמת שירות גדול לקידום של הנושא הזה, שאני חושבת שכולנו מסכימים שצריך לקדם אותו.

עאדל מנאע: זה נכון גם לגבי החברה היהודית. ברגע שפותרים את הבעיה החיצונית של השלום, גם שם יתחילו לגלות כמה זה קשה לחיות במזרח התיכון בשלום עם השכנים. רות גבזון: זה לא שאני אומרת שלכם יש בעיות ולנו אין. אני לא אומרת שאנחנו מטפלים בבעיות יותר טוב. אין לי שום נטייה להגיד את הדבר הזה.

ראסם חמאסי: אני מסכים למה שאמרה רותי בנושא של המסגרת. אני מציע לסכם את זה ולא להגיד לא ולא, אלא להגיד גם וגם. ניתוח את זה רותי, ועל בשרי אני רואה את זה, ולא רק באקדמיה. אני בצוותי תכנון ארציים, מציע הצעות, מתווכח, אבל בסופו של דבר הצוות בא ומחליט ואני ממשך להיות במיעוט. לדוגמה, גילינו בתחזית האוכלוסייה שיהודים וערבים יגיעו לרמת שוויוניות בשנת 2020 במטרופולין חיפה, אז פתאום מישהו החליט שצריך עוד 250 אלף יהודים שיבואו לחיפה. מאיפה יבואו, איך יבואו, מה הם השיקולים? זאת דוגמה מאוד חיה שאני רואה.

הייצוגיות לבד, במובן של לתת עלה תאנה לתהליכי מקבלי החלטות ולומר שיש ייצוגיות, זה לא מספיק.

אני רוצה לענות לשאלה של סמי, מה משלמים. כאילו הערבים צריכים לשלם. קודם כל נצא מנקודת הנחה שזו מדינה דמוקרטית, יש ציבור שהוא צריך להיות כמו כל האוכלוסייה. במדינה נאורה זה העיקרון.

דבר נוסף, לתת לגיטימציה לקבלת החלטות. כל זמן שהיהודים עדיין מקבלים החלטות, הערבים לא יקבלו את החלטות ולא יהיו שותפים להן. תהליך קבלת החלטות צריך להיות שוויוני.

דבר השלישי שהוא מאוד חשוב לדעתי ותמיד מתעלמים ממנו, כי אנשים פשוט שוכחים מה קרה בשנת 1948. היהודים שוכחים שהאזרחים הפלשתינים הערבים הפכו להיות בכוח אזרחי מדינת ישראל. הם לא רצו את זה, הם נלחמו נגד מדינת ישראל והפכו להיות אזרחי מדינת ישראל. נישלו אותם מקרקעותיהם ועכשיו הם הגיעו למצב של אפטיה, של הסכמה, שאנחנו צריכים להכיר בשינוי ההיסטורי ולהתחיל לעשות פשרה היסטורית. אבו מאזן מוותר על הקרקעות שלו וגם אחרים מוותרים על הקרקעות שלהם, ברמלה ובמקומות אחרים, ומגיעים לפשרה. כשאני בא כאזרח מדינת ישראל, אני מוותר על השאיפות הלאומיות שלי להיות חלק מהמסגרת החדשה. זה לא קל. זה פשוט לא קל. הציבור היהודי לא מעריך את זה. הוא עכשיו חזק, הוא שולט, אבל כאשר אני אומר שיש לי את האופציה הזאת, להיות הגאה, המנהיג, הרמטכ"ל, ועכשיו אין לי את הזכות הזאת לעומת מישהו שהיגר בנסיבות מסוימות בגלל מצב היסטורי, ויש לו את הגושפנקא החוקית, אני חושב שזה מאוד לא קל. אם אתם באים לאיש ברחוב שרואה את הבתים היפים והוא לא יכול להיכנס, אז אם הוא בא להיות שותף, ההרגשה שלו היא- אני מוותר. אני מוותר על הקרקעות שהפקיעו לי. אם לא תתנו לי להיות חלק מהמסגרת הזאת. אם יתקנו לי את המצב, זה בסדר, אם לא יתקנו, אז אני לא רוצה להיות חלק מהמסגרת הזאת. את הדברים האלה צריך להחזיר לציבור היהודי- הערבים לא חיים כאן בחסד, כאילו רק היהודים נותנים להם, אלא הם גם נותנים למדינה בבנייתה, גם בויתור על זכותם ההיסטורית ואני חושב שהדבר הזה מאוד חשוב בהכנסה לתודעה של האוכלוסייה היהודית לקראת יצירת מה שנקרא ציביליזציה משותפת. אנחנו נמשך לדבר על מדינת היהודים, נמשך לדבר על מדינת הערבים או מדינת הפלשתינים או האוטונומיה או כל מה שקשור בזה, כל אחד יש לו את השיטות שלו, אבל לבנות אזרחות משותפת לפי מה שמדבר אהמד, זה תהליך ותהליך ממושך, שצריך לעשות דרך כמה גורמים. כל עוד משתמשים בי כעלה תאנה בנושא הייצוגיות, אני לא יכול לקבל את זה.

דפנה הקר: אני פשוט לא מבינה. אם השיתופיות היא עלה תאנה, מה האלטרנטיבה? ראסם חמאסי: השיתופיות לא צריכה להיות עלה תאנה אלא צריכה להיות שותפות אמיתית.

דפנה הקר: מה זה אומר? אתה לוקח לכל גוף ציבורי חמישים אחוז ערבים?

ראסם חמאסי: את הכלי איך לבצע את זה – אפשר לעשות את זה על-ידי חקיקה, אפשר לעשות את זה למשל על-ידי הכרה של הציבור היהודי. למשל, אם יזמינו אותי להכין תכנית לטבעון להיות שותף, אין לי בעיה, זה חלק מהייצוגיות, אבל מפלחים אותי מלכתחילה בגלל שאני ערבי. אומרים לי אתה תעבוד רק לכפר קנא, אבל לא לטבעון, לא לנתניה. יש מה שנקרא משק סגור שליהודים מותר להתחרות עליו, אבל לי כערבי לא מותר לי להתחרות על המשק אצל היהודים. אני חושב שהדברים האלו צריכים להיות מאוד ברורים על-ידי הגברת התודעה. אם אני נמצא בתהליכי קבלת החלטות בדרגים השונים בהתאם להזדמנויות ובהתאם ליכולות שלי, אני מניח שאני יכול להשפיע, יש לי התנסות אישית בדברים האלו. הדברים הם מאוד נקודתיים, אבל הם יכולים להראות על מגמה ומגמה חיובית.

הנקודה האחרונה שאני רוצה לדבר עליה היא ההיבט הכלכלי. אני יודע שעכשיו אחת הבעיות המרכזיות בקרב הציבור הערבי היא חוסר הזדמנויות. המאבקים האלה ברשויות המקומיות, המאבקים על פקידות, על הזדמנויות – הם חלק מחוסר הזדמנויות. כאשר הסקטור הציבורי יהיה פתוח – הדברים האלה יצמצמו את המתחים הפנימיים, אפילו ידחפו את האוכלוסייה

הערבית למוכנות להגירה, למוכנות לעבור ממקומות המגורים הקבועים שלהם למקומות אחרים בערים וזה חלק מתהליך כלכלי וחברתי לבניית אזרחות.

אני חושב שתהליך העיור שעוברת האוכלוסייה הערבית במקביל מגביר את הרצון לביטוי עצמי, לאוטונומיה, שאני לא חושב שהיא סותרת את הנושא של הייצוגיות והשיתוף. אין סתירה ביניהם. בהיבטים הייחודיים שלי אני יכול לקבל את העצמאות. כמו שאני רוצה לשמור על הייחודיות של היהודים אני גם רוצה לשמור על הכיתתיות שלי, אבל דברים שהם משותפים, אני חושב שאנחנו יכולים לעשות אותם ביחד. זה לדעתי צריך להיעשות על-ידי חקיקה, אבל בעיקר לדעתי על-ידי הטמעה וחינוך בקרב האוכלוסייה היהודית וגם הערבית.

רות גביון: יש לכם מספיק אנשים זמינים לתפקידים האלה?

ראסם חמאיסי: למה פתחנו את האוניברסיטאות לערבים?

קריאת ביניים: השאלה היא רצינית?

ראסם חמאיסי: אני חושב שכן. התחלנו לדבר על הנושא הזה כשהתחלנו לדבר על מהנדסי כימיה שיועסקו במפעלים שקמו במרחב נצרת. פתאום בכפר קנא, במשהד ובריינה אין שום מהנדס כימי. זה הביצה והתרנגולת. מחסור בהזדמנויות, ואנחנו רואים את זה אצל הצעירים. הצעירים בשלב של בית-ספר יסודי, בית-ספר תיכון, מתחילים לראות את ההיבט החומרי זמין ואז מתחילים לדבר על החינוך, שהוא בעצם הייצור. אני אומר לציבור שלי, לציבור הערבי, שאנחנו מכינים את הצבא של המובטלים- בגלל השינויים המבניים, בגלל השינויים הכלכליים בעולם לשנת 2010. אנחנו לא מכינים את מערכת החינוך וגם לא מכינים את הצעירים שלנו לקראת הצרכים העתידיים שלנו. זה סיכון למדינת ישראל.

רות גביון: זה מה שהדאיג אותי. אני ראיתי טרנד מאוד מדאיג

מבחינת ההשתתפות של הערבים.

מיכאל איתן: אני רוצה לחזור לאיזשהו נושא שפעם אחת הזכרתי

והוא יותר מעסיק אותי. אנחנו מדברים על נושא של ייצוגיות, אבל האלמנט הזה של הייצוגיות שהוזכר כאן, אין נדנדה כזאת. או שתתנו לנו ייצוג ונרגיש חלק שווה ושותפים, או שאנחנו נחתור להגדרה עצמית בצורה כזאת או אחרת על מנת שנוכל לקבל את הסמכויות להחליט בדבר גורלנו, יותר או פחות.

כלומר, יש כאן איזשהו מצב שהוא בעצם אבסורדי, כי הייצוגיות גם היא בסופו של דבר תגדיל את מגמות הפירוד, כי מה זאת אומרת ייצוגיות על-בסיס כזה או אחר? זה לא משנה, זאת קבוצת אינטרסים שכלל שהיא מקבלת יותר ייצוג, יש לה יותר לחלק, ובאופן טבעי היא משמרת את הייצוגיות כבסיס להמשך קיומה.

קריאת ביניים: מה רע בזה?

מיכאל איתן: תכף נדבר על זה. כלומר, אנחנו אומרים לעצמנו שמדינת ישראל תפתח איזשהו מודל שיאמר, שמאחר שבמדינת ישראל יש אלמנט של מיעוט לאומי, אנחנו רוצים להקים מסגרות בירוקרטיות, בהן נכניס את האלמנט הייצוגי האתני לתוך המערכת הבירוקרטית. למרות שבתורה הבירוקרטית העניין הזה אמור היה לא לשחק תפקיד. ואז מה אנחנו עושים? אני אתן דוגמה. אדם שרוצה להיבחר להיות הנציג של המגזר הערבי בממשלה, במשרד החקלאות, ידע שהייצוג שלו בא בין השאר כתוצאה מכך שהוא מייצג את הסקטור הערבי. זאת אומרת, הבחירה שלו היא לא בהכרח על בסיס התאמתו ותפקודו לאחר מכן לא יהיה מתוך נאמנות למערכת הכוללת אלא מתוך נאמנות לסקטור.

זאת מדינת כל אזרחיה, אבל זה לא אומר שכל אזרח פועל בתוקף היותו פקיד לטובת הסקטור שאותו הוא בחר. אתם יודעים מה? אם אתם רוצים שזה יהיה ככה, בואו נקים באמת 12 שבטי ישראל, נוסיף עוד שבת אחד, את הערבים.

אני כרגע מדבר ברמה התיאורטית. ההגיון שלי אומר שהתפתחות של דברים כאלה היא בעייתית. אתה תגיד לי שזה הרע במיעוטו, אין מה לעשות. אבל אני רוצה שנהיה מודעים ונדע על מה אנחנו מדברים כאן בכלל.

אני גם מבין את הקשיים. אתה אמרת שלא מבינים כמה גדול הקושי. אני כל כך מבין, שנדמה לי שאני מבין אולי לא פחות ממך ואולי לפעמים יותר ממך. אתה יודע למה? כי מה שקורה לך היום זה איזשהו חשבון נפש שאתה מגיע אליו באיזשהו רגע מאוד היסטורי לגביך. אתה גם ציינת את זה, רק לא המשכת. אתה אומר, תשמעו מה הולך לקרות כאן. היהודים האלה הולכים, עושים עסקים עם ערפאת, הולכים לגמור אתו כאן איזה דיל היסטורי, הולכים לקיים שם דיונים, הולכים לגמור את הזכויות שלי. אני ישבתי פה כמו חמור, סבלתי, הגנתי, עמדתי פה על האדמה, הם כל הזמן אמרו שאני משתף פעולה ואני פה עם הציונים, ועכשיו תראו מה הולך לקרות. הנהפך הכל. הם הולכים לעשות הסכמים עם היהודים, לגמור את זכויותיי ואיפה אני בתמונה? מי יבוא לשולחן שם ויגן עלי? הולכים לסגור פה עניינים לגמרי בלעדי.

עכשיו, מה אני צריך לעשות? מי מייצג אותי? אני את עצמי, אני בעצמי לא יודע אם אני רוצה או לא. ערפאת מייצג אותי? אני לא מרגיש את זה, אני לא חושב שהוא יעשה את זה כרגע. כלומר, עולה כאן איזשהי בעיה שאני ער לה מאוד. הלא מה היהודים רוצים, ועל זה אני מניח שיש

קונצנזוס מוחלט, היהודים באים עכשיו ואומרים: אתם יודעים מה, נפתח פתח לשלום, רוצים אחת ולתמיד לסגור את כל הנקודות ולהודיע שנגמר. איך אתה אמרת, מוותרים על האדמות פה, מוותרים על האדמות שם, בלי זה אני מניח היהודים לא יגמרו הסכם קבע, אלא אם כן יקראו לזה הסכם קבע אבל זה לא יהיה הסכם קבע כי כולם יראו שזה איזה מין מודוס ויוונדי, יחיו עם זה כך או אחרת, אבל זה יישאר פתוח. נניח שכן רוצים ונניח שאולי יש מבחינות מסוימות אצל חלק מהאנשים חשש שיגיעו לאיזשהו הסדר ויחליטו סופית שנגמרו התביעות ההיסטוריות בין שני העמים.

אז השאלה שבאה עכשיו, וגם אנחנו צריכים לשאול את עצמנו, היא מה יהיה מקומם של ערביי ישראל? כשאני מסתכל על איך הם ראו את נקודת ההשתתפות שלהם וגם על מה שהם אומרים. הם אומרים: אנחנו רוצים לחנך ולהיות חלק מהעם הפלשתיני, מהזהות הפלשתינית, וזה מחייב. זה מחייב-אני לא בטוח. אני אומר שאני לא יודע מה המשמעות של זה ועד איזו רמה האמביציות הן כאלה. אז אולי אני אגיד להם, אתם יודעים מה? עזבו אותנו עכשיו במנוחה, למה שנשב פה ליד השולחן העגול, תשימו נציג שיישב עם ערפאת ביחד ותנהלו שם את המשא ומתן. אנחנו מנהלים משא ומתן עם העם הפלשתיני? אתם חלק מהעם הפלשתיני? בואו נעשה את זה ככה. אבל, אני לא אומר את זה. אני אומר את זה באחריות-אני לא אומר את זה כי אני לא יודע בדיוק איפה יש דברים שאתם מודעים, שאנחנו מודעים. כי אני הייתי רוצה שיהיה שיתוף פעולה. זאת אומרת, שיווצר דגם של אזרחות כוללת, יותר טובה.

דבר ראשון אני מציע לכולכם – וכאן הימין הוא בעל ברית הכי טוב שלכם – לצמצם את כל המעורבות הממשלתית ולתת אוטונומיה יותר גדולה לפרט של המדינה שלנו. בתוך האוטונומיה של הפרט ממילא גם העיוותים יהיו יותר קטנים. להיות פחות סמוכים לתיאוריות שדוגלות באחריות של קולקטיב ושל המדינה על כל מיני תחומים שהימין לא רואה את זה ככה. זאת הערת אגב.

אני רוצה לחזור לנקודה שמציקה לי.

סמי סמוחה: אני מסכים לנקודה הזאת אבל בתנאי, שתשנה את התנאים המבניים הבסיסיים כך שיהיה בסיס לתחרות שלי ושלך.

מיכאל איתן: בסדר. אני אענה לך על כך. אנחנו סביב השולחן הזה מדברים כל הזמן על העיוותים ושמעתי כאן פחדים של היהודים מבעיות ביטחון וקיום. אני לא אומר כרגע מה הייתה המציאות, יש על זה ויכוחים בין היסטוריונים, אבל חשובה לי ההערה של פרופסור סמוחה שאמר-מה זה חשוב כרגע מה אני אומר ומה אני חושב-אני רוצה להציג מה חושב היהודי הממוצע. היהודי הממוצע בטוח במאה אחוז שבשנת 1948, וזה לא היה לפני כל כך הרבה זמן, בן-גוריון אמר אנחנו מושיטים לכם יד לשלום, והערבים חזרו למדינות ערב ורצו לזרוק את היהודים לים. אתה יודע מה? אם עכשיו הוא יושב כאן על ידי והיה שומע אותך אומר: מה אתם רוצים מאתנו, כפיתם עלינו בכוח את האזרחות הישראלית. אני לא אומר שאתה לא צודק, אבל אני רוצה שתבין מה הוא אומר.

הוא אומר, רגע אחד, בא כאן בן-אדם ואומר כפו, אבל אני יודע שהם רצו להשמיד אותנו. הוא אומר שכפו עליו בכוח את האזרחות הישראלית ועכשיו רוצים לשים אותו כמנהל שירותי הביטחון של מדינת ישראל. אני מגזים ואני מגזים בכוונה. אני רוצה להציג את הבעייתיות.

קריאת ביניים: הרצון להשמדה היה הדדי.

מיכאל איתן: אני לא מתווכח אתך. אני בכלל לא מתווכח. בוא לא נגלוש לוויכוח. אם אפשר לנהל את הוויכוח, אפשר. אם לא, אז אני מוכן להיכנע למוסכמות. אני מתכוון לעניין הזה. אמרתי במפורש שאני לא מדבר על העובדות כי אני לא רוצה כעת לגלוש לוויכוח. אני אומר בהגינות שאני יודע שיש ויכוח בין ההיסטוריונים היהודים על מה היה ואיך היה. אבל אני אומר שאני יודע גם כחניך מערכת החינוך של מדינת ישראל מה פחות או יותר חושבים בני גילי ועם איזה דימויים הם הולכים ואלה יצטרכו להחליט איזה מקום בשותפות הזאת הם מוכנים לתת לערביי ישראל, וזה מכשול קשה.

קריאת ביניים: השאלה היא איך אתה חושב.

מיכאל איתן: לכן שאלתי אותך. אני יודע שיש פערים אדירים בין מה שכולנו היינו רוצים לבין מה שאנחנו יכולים לעשות. בואו לא נשכח שכולנו, שיושבים כאן סביב השולחן הזה, או יותר אתם, כי אני קצת מרגיש את עצמי פחות מעורב, לא מצליחים להגיע למסמך אחד משותף. אתם לא מסוגלים להוציא נייר אחד. בוא נגיד שזה קשה כקריעת ים סוף. לך תביא עכשיו את הקיצוניים משני הצדדים או את המסות.

אחרי שאמרתי את כל הדברים האלה, אני רוצה לשאול שאלה שהיא אולי קשה ואני אומר את זה מראש. אני לא אומר אותה בצורה מוגמרת, אבל הצגתי את כל הבעיות ואת כל הקשיים. יכול לבוא מחר מישהו, ומעניין אותי באמת לשמוע, ולומר: תשמעו חברים יקרים, הולכים לעשות עכשיו הסכם היסטורי? תראו איזה בעיות אנחנו הולכים לעשות כאן, אז בואו נחלק את המפה, נבנה מבנה אחר של כל העניין הזה של השטחים והאזורים ובמקום לחתוך ככה נחתוך אחרת, נעשה חילופי שטחים.

אני לא מציע את זה, אבל מאוד חשוב לי לשמוע מה אומרים על זה אותם ערבים שגרים בטייבה ואום אל פחם. אני לא לוקח מקומות רחוקים, אלה שגרים ממש על הגבול, מעבר לחלון, או בבקעה אל גרבייה. הם יהיו מחר מול המדינה הפלשתינית או הישות הפלשתינית, לא משנה כרגע איך יקראו לזה. אז אומרים, רגע אחד, מה הבעיה, בואו נעביר את הקו- לא יהיה את אותו קו שהיה פעם קו ההפרדה וחומת ברלין. נעשה את האיחוד הזה. מעניין אותי מה הם אומרים. זה לכשעצמו מסר חיובי מבחינת אלה שרוצים לבנות שותפות אמיתית.

סמי סמוחה: להיות חלק ממדינת ישראל, זה הרע במיעוטו.

מיכאל איתן: זה בדיוק העניין. אני כבר אמרתי את זה באחת הפגישות הקודמות, שבסולם הצרכים של בני האדם הנושא הלאומי קיים באיזשהו מקום גבוה אבל הוא לא היחיד הקובע. כשאדם נמצא בפני הדילמות האלה, כך או כך, הוא צריך להחליט. זה כשלעצמו מסר חיובי בהיבט הזה שכאשר אתה בא לתושבי מדינת ישראל ואתה אומר להם: תשמעו, הנה, ערביי ישראל, אפילו הייתה להם אפשרות, אבל הם רוצים להיות שותפים. כלומר, זה מוריד קצת את הפחדים שיש כאן מהרצון להפוך את זה למדינה פלשתינאית שנייה.

דבר שני. אני חושב שכאשר אנחנו מדברים על השוויון בזכויות, אנחנו מוכרחים לדבר על השוויון בחובות. הטעות שאתה עשית, טעות טקטית, היא שאתה בא ואומר הייתם צריכים לשלם במשהו. אז אומרים לך, מה אתה מבבל, אנחנו רוצים את הזכויות שלנו הטבעיות והלגיטימיות, מה פתאום שאנחנו נשלם עבור משהו שנובע מהגדרת המדינה. אבל מהגדרת המדינה נובעת גם חובות השרות הצבאי. היה לנו הרבה יותר קל להגיע לדברים האלה כשההזדהות עם המדינה הייתה הופכת לא לכזאת שהיא בלית ברירה אלא כזאת שאומרת: נכון, אנחנו עדיין חסרי זכויות במדינה ברמה של השגת כל היכולות שלנו, אבל, יותר טוב לנו כרגע באלטרנטיבה הזו אפילו ממה שמוצע לנו כאזרחים שווים זכויות במדינה פלשתינית כפי שהיא כרגע, ואנחנו מוכנים לעשות עוד צעד קדימה. אנחנו מוכנים גם לקחת על עצמנו את ההזדהות המלאה עם המדינה. הטעות שאת עשית היא ההשוואה עם השחורים. לשחורים בארצות-הברית אין שום בעיה ללכת ולשרת. לא ייחסו להם אף פעם את קריאת התגר.

חאלד אבו עסבה: ממשלת ארצות-הברית לא מייחסת לשחורים איזושהי

סטיגמה שיכולים להיות גיס חמישי.

מיכאל איתן: נכון.

קריאת ביניים: האנלוגיה בכלל לא במקומה.

מיכאל איתן: אז נוריד את האנלוגיה. יש דברים שכן ניתן לעשות ביניהם השוואה. אני חושב שכל השוואה היא טובה בחלקים מסוימים, ובחלקים אחרים לא. כשאתה מדבר על אמנציפציה, על קבלת זכויות ועל התייחסות למיעוטים, אז יש איזה שהם אלמנטים שיש בהם איזשהו דמיון. אני התייחסתי רק לאחת ההבחנות שלדעתי צריך גם אותן לשים על השולחן.

רות גביון: אין ספק שבסופו של דבר אם נרצה להוציא מסמך, אז תהיה פה איזושהי עסקת חבילה. לא כל דבר יהיה בנפרד. אבל אנחנו כולנו דיברנו על כך שהעניין של הייצוג, אפשר קצת לבדוד אותו מהדברים האחרים ואתה שוב פתחת את כל החזית. השאלה היא האם אתה יכול, בגלל הדברים האלה שאמרת או דברים אחרים, להגיד שבמדינה שלנו הם לא צריכים להיות מיוצגים. למה? איך מה שאמרת עד עכשיו עונה לעניין הזה?

מיכאל איתן: אני בעד העניין של הייצוג ואני בעד לחתור ובעד לעשות

את זה, כמו שאני בעד ייצוג של נשים וקבוצות אחרות. אני בעד. אני רק הזהרתי שזה לא פותר את הבעיה, במידה מסוימת זה עלול להחריף בעיות. אמרתי עוד דבר, שמוכרחים לחפש את המכנים המשותפים האמיתיים ולא לבנות רק על ייצוג שכביכול יפתור לנו את הבעיות.

לב הבעיה זה הבעיה הלאומית- ההזדהות עם המדינה ורמת ההזדהות עם המדינה- ואת זה צריך לחזק. יש לתת תחושה שכולנו שותפים קרובים באותה מועצת מנהלים ולא שבמועצת המנהלים יש ארבעה חברים שמראש אומרים עליהם שיש להם בני דודים בפירמה המתחרה.

סמי סמוחה: יש לי כמה הערות. המשפט האחרון, אני חושב שהוא מרכזי. ברור שמגיע לערבים ייצוג ושוויון, מגיע להם לממש זכויות שוות ולהיות שותפים. אני מסכים עם זה, אין לי בעיה עם זה. רק אמרתי שבואו נהיה ריאליסטיים, כי אתם צריכים לקרוא את המסמכים. אני חושב שאחמד לא מייצג את הציבור הערבי, אבל עוד מעט אני אגיע לזה. אני חושב שלציבור הערבי אין שום בעיה עם המסמך הזה, כי הוא מקבל, אפילו שהוא לא מקבל מספיק ויכול להיות יש סילוף, אבל הוא מקבל. זו העברה חד-צדדית של משאבים, זה שיפור של המצב הקיים. הוא ילך עם זה ואני לא חושב שתהיה עם זה בעיה.

לגבי מה הציבור הערבי יכול לתת. הוא יכול לתת שלושה דברים שהם מאוד מרכזיים מבחינת הציבור היהודי. ראשית, זה שוויון בחובות. היהודים מרגישים שהערבים לא נותנים כאזרחים ואתה לא יכול לתת שוויון מלא בזכויות בלי לתת שוויון מלא בחובות. זה נגד תחושת הצדק, נגד תחושת הדמוקרטיה. כך גם לגבי החרדים למשל, אותה תחושה שיש לציבור היהודי הרחב לגבי מימוש זכויות דמוקרטיות. זה דבר אחד.

הדבר השני זה הקטנת העימות. ערביי ישראל נתפסים על-ידי הציבור היהודי ועל-ידי המדינה כאיום. איום גדול יותר, גדול פחות, זה תלוי באיזו קבוצת אוכלוסייה, אם זה ימין או שמאל וכן הלאה. איום דמוגרפי, איום ביטחוני – שני הדברים האלה הם שני האיומים הגדולים שהיהודים תופסים. לא תופסים אותם כל כך כאיום תרבותי כי התרבות שלהם לא מהווה איום. אבל איום דמוקרטי שקשור עם דמוגרפיה. ככל שהמיעוט הערבי גדל וחלקו פרופורציונאלית באוכלוסייה גדל, הוא מהווה איום ישיר. למשל מה שקרה עכשיו, שני הפיגועים האלה; וראינו את זה בסקרים מיד, זה יכול להיות אפילו נקודת מפנה. אני לא אתפלא אם שני האירועים האלה יהיו נקודת מפנה במדיניות הישראלית כלפי ערביי ישראל בכיוון של הגברת הפיקוח על המיעוט הערבי. לא חזרה למשטר צבאי וכל זה, כי היום הפיקוח כבר יותר מתוחכם, הרבה יותר סלקטיבי, אבל הגברת הפיקוח על סקטורים מסוימים באוכלוסייה הערבית ועוד כל מיני צעדים, כי המדינה תופסת את הערבים כאיום.

אתם יכולים להגיד שגם החרדים מהווים איום, אבל אי-אפשר להשוות את האיום של החרדים מול האיום של הערבים. ערביי ישראל הם חלק מהמרחב הערבי, הם חלק מהעם הפלשתיני, והם נשארים פה, הם לא מיעוט נטמע. הם יישארו באופן קבוע והם יהיו לשנים רבות איום, מנקודת מבטה של המדינה, איום על הישות של מדינת ישראל. זאת בעיה ולכן פתחתי את הדברים ואמרתי שצריך גם להתמודד עם הבעיה הזאת, לא רק מנקודת מבטו של יהודי ליברלי, מהשמאל וכדומה. אלא, צריך לראות את זה בפוליטיקה היום יומית, בפרקטיקות היום יומיות של המדינה ושל הציבור היהודי, איך הוא תופס את זה.

דבר שני שהערבים יכולים לתת זה הקטנת האיום, הקטנת תחושת האיום אצל היהודים. הדבר הכי חשוב לציבור היהודי, בוודאי שלימין, ויש פה הבדל גדול בין ימין ושמאל, זה לתת לגיטימציה. ערביי ישראל, וזה הכוח של החלש, של קבוצות חלשות, וזה בכלל בכל העולם, הבעיה החרפה ביותר של מדינת ישראל היא שאין קבלה של ישראל כישות יהודית במרחב. גם כל ההסכמים שעושים עכשיו עם הפלשתינים ועם מצרים ועם ירדן – לא נתנו לגיטימציה לקיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. אלה הסכמים פרקטיים, הסכמים מתוך חישובים של כדאיות, הסכמים מתוך חולשה וכן הלאה. בעקרון הם שוללים את אופייה היהודי ואת זכותה להתקיים כמדינה יהודית. בעקרון. יש חלקים, יש הבדלים בתוך האוכלוסייה הערבית ויש כל מיני קבוצות. למשל, הדרוזים כן "התקדמו" בנושא הזה, אבל ככלל זה המצב, אם אנחנו מדברים על האוכלוסייה הערבית.

לגבי שלושת הדברים האלה שהערבים יכולים לתת, יש הבדל גדול בין השמאל היהודי והימין היהודי. השמאל היהודי לא מצפה מהערבים שיתנו לגיטימציה. הוא מבין את זה כבלתי אפשרי והוא מוותר. הוא מקפיד את הציפייה ואת הדרישה הזאת. הימין היהודי לא מוכן לזה. זה הבדל עצום. רוב היהודים בארץ הם ימין ביחס לערביי ישראל, והם כן מצפים.

קריאת ביניים: מי שהוא יהודי בכלל רוצה דבר כזה מהערבים?

סמי סמוחה: בוודאי, באופן אקטיבי. הימין היהודי לא מוכן אחרת.

מיכאל איתן: לא הימין הקיצוני.

סמי סמוחה: לא, הימין באופן כללי. הימין היהודי לא עושה הבחנה בין קבלת זכותה של ישראל להתקיים כמדינה ובין קבלת זכותה להתקיים כמדינה יהודית. הוא לא עושה את ההבחנה הזאת. זה הדבר הכי חשוב. לכן לערבים יש הרבה מה לתת.

אנחנו מציעים כאן לתת לערבים שיפור במצב. לתת להם מימוש זכויות. היהודי הממוצע, וגם המדינה כמדינה, לא תהיה מוכנה לעשות את זה כל עוד הצד השני לא ייתן. זה המצב, בואו תהיו ריאליסטים. זו שאלה של קח ותן, יחסי כוחות. אתה נותן משהו, אתה מקבל משהו. זאת הפוליטיקה והדברים לא נעשים רק מסיבות מוסריות, דמוקרטיה וכולי.

דוד קרצ'מר: כשאתה מנהל משא ומתן עם נציגות של מדינה או של עם, אם זה יהיה אש"ף או אסד, אתה מניח שמי שאתה מנהל אתו משא ומתן הוא מייצג, ואז אתה יכול לבוא עם דרישות. אבל איך מתממשת הדרישה הזאת במציאות הזאת?

סמי סמוחה: איך הדברים צריכים לבוא מהצד הערבי?

דוד קרצ'מר: איך אתה בא ודורש את זה מקולקטיב שאין לו רוב.

אתה לא מנהל אתו משא ומתן כקולקטיב.

סמי סמוחה: וכל ההצעות האלה, אנחנו מציעים אותן כי ניהלנו משא ומתן? הצענו אותן כי אנחנו חושבים שהן ישפרו את המצב. אתה יכול להציע עכשיו הצעות לגבי מה הערבים יכולים לתת כתמורה על מנת שהדברים שאנחנו הצענו לתת לערבים יתקבלו על דעת הציבור היהודי. אפשר להפוך את זה לשני הצדדים. המסמכים האלה צריכים להיות בעלי משמעות ריאלית. אם אין להם משמעות ריאלית, אלה הם דיבורים שהם מתוך מוסרנות, מתוך זה שצריך לממש דמוקרטיה. הדברים לא מתבצעים בצורה הזאת.

יכול להיות עוד דבר אחד שהערבים יתנו וצריך לציין את זה, וזה לא בדיוק איום על הביטחון אלא זה איום על הסטטוס קוו. זה האיום הכי גדול. אם לערביי ישראל יש את הכוח ויש להם את האידיאולוגיה והם מוכנים לשלם את המחיר שבערעור הסטטוס קוו, הם בהחלט יכולים להביא

את המדינה למשא ומתן ולכך שהיא תתן להם משהו. זאת אומרת, אם למשל תהיה התקוממות המונית, טרור המוני, הערבים יהיו מוכנים ללכת במספרים גדולים לבתי-סוהר, לא לשלם מסים, ללכת למרי אזרחי, אז המדינה תחשוב מחדש על שינוי יחסי הכוחות בין המדינה לבין הערבים. יש כל מיני דברים.

אני אומר שלערבים יש מה לתת. זה לא שאין להם מה לתת. חוץ מזה, אין דבר כזה שמשיני הצדדים צד אחד יכול לתת והצד השני לא יכול לתת. אין דבר כזה. יש תמיד יחסי כוח ותמיד מישהו יכול לתת ומישהו יכול לתת פחות.

יש בעיה בשיתוף. זה לא נכון מה שרות אמרה קודם, שאם הערבים יהיו בתוך המוסדות והם ממילא מיעוט, אז מה זה ישנה? זה כן ישנה. זה לא רק העניין שהיהודים לא מוכנים להתחלק מבחינת עמדות כוח.

יש בעיה מבחינת היהודים וזה נאמר גם על-ידי אנשי שמאל בצורה גלויה, שמעתי את זה במשפט האחרון שלך, בעיה אינהרנטית של ניגוד אינטרסים. לא יכול להיות אדם בעמדה ציבורית שמקבל החלטה כאשר יהיה לו ניגוד אינטרסים. זאת אומרת, שערבי שנמצא באיזשהו מוסד קובע מראש שהדעה שלו מגויסת בכיוון מסוים. זאת אומרת, הוא לא עושה שיקול דעת פתוח, אובייקטיבי, אלא יש לו אינטרסים לצד מסוים. אמרו את זה פשוט אנשי שמאל, מנהיגים אנשי שמאל, ואני לא רוצה כרגע לצטט אותם למרות שאני מוכן לצטט אותם. הם אמרו שהם לא יכולים לשתף ערבים כי יש להם בעיה אינהרנטית. הם מייצגים באופן ברור את האינטרס של הקהילה הערבית, ישנו גם אינטרס הביטחון וכן הלאה, כך הם אומרים. לא שאני מקבל את זה, אבל אני רוצה שיובן שגם זה קיים.

דבר נוסף. אי אפשר להגיד שזה לא מאיים, כי זה כן מאיים, במובן הזה שהיהודים לא תמיד פועלים כקולקטיב. אם הם נמצאים באיזשהו מוסד שמקבל הכרעות ויש חילוקי דעות בין היהודים, הערבים יכולים, גם כשהם מיעוט בתוך המוסד, להטות את הכף בצורה זאת או אחרת ואז אומרים שזה לא לגיטימי.

מיכאל איתן: מה רע בזה?

סמי סמוחה: רציתי להסביר שיש לזה משמעות הרבה יותר מרחיקת

לכת מאשר זה. זה דבר הרבה יותר רציני.

אני מגיע עכשיו לנקודה האחרונה ועונה לאחמד שבא ואומר שכל הסיפורים האלה, זה הכל קואופטציה וזה לא שוויון אמיתי, אנחנו צריכים חברה אנושית שתלך על בסיס של הומניזם וליברליזם, להתפרק מהזהויות וכל הסיפורים האלה. זה מודל ליברלי שהיהודים דוחים אותו והערבים דוחים אותו.

המודל שאני מציע ושלושת המסמכים האלה למעשה מתבססים עליו, הוא מודל אחר. המודל הוא שאתה מנסה לעבוד עם הסטטוס קוו של מדינה יהודית ציונית ודמוקרטית במסגרת שהגדרנו את זה, ואתה מנסה למתוח את זה עד כמה שאפשר במישור הדמוקרטי. פשוט לקחת את מה שניתן לך במסגרת הדמוקרטיה, להגדיל את זה ככל האפשר מבלי לפגוע בצד היהודי או לבטל את הצד היהודי. אין לזה שום דבר עם קואופטציה, אין לזה שום דבר עם זה שאתה הופך את הערבים לאיזשהו גורם שולי בתוך המערכת, מסבך את השוויון וכן הלאה.

המודל בסך הכל בנוי על התפיסה של החרדים והדתיים. אי-אפשר להגיד שעשו לחרדים ולדתיים קואופטציה וכל הנושא הזה, שאתה יכול לעשות קואופטציה לערבים, עבר מהעולם כבר בשנות ה-70. אי-אפשר לבוא ולצייר את ערביי ישראל כניתנים בקלות כזאת לתמרון. אני מתפלל שאתה אומר את זה, שאתה בכלל טוען כך אחרי שבשנות ה-50 ערביי ישראל יצאו בהתנגדות למשטר, ביטאו את ההתנגדות שלהם בכל מיני דרכים תרבותיות וכן הלאה. עשו את זה בשנות ה-50 ובטח שהיום הם והמנהיגים שלהם עושים, כשלערביי ישראל יש מפלגות משלהם, שלא נבחרו בצורה של קואופטציה וכל הסיפורים האלה.

בסך הכל הבסיס לכל השינוי הזה, זה שיתוף מפלגות ערביות בקואליציה ממשלתית. אם זה לא יקרה, זה לא יעזור שום דבר. אז זה שונה מקואופטציה. אתה יכול למנות מישהו ממפלגת העבודה שייצג ערבים, ואז יש לך קואופטציה. שיתוף של מפלגות ערביות או מפלגות שמזוהות – כמו חד"ש שרואה את עצמה ערבית-יהודית, אבל היא מזוהה עם אינטרסים ערביים – לדעתי זה מפתח לכל הדברים האחרים.

מרדכי קרמניצר: אתה מתכוון מתן אפשרות למפלגות ערביות להיות

שותפות בקואליציה. הן לא חייבות להיות.

סמי סמוחה: לא חייבות. לתת להן את זכות הסירוב. זאת אומרת, לתת להן לגיטימציה מלאה שהן יכנסו. ברגע שהן נכנסות, הן יכולות לשחק את משחק הכוח במדינת ישראל, וכאן יש משחק כוח, ואז הרבה מהדברים האלה יכולים להיעשות והם יתבצעו.

אליעזר דון יחיאל: שאלה. גם אני הכנתי איזשהו נייר שאני חושב שחלק ממנו לפחות מוקדש לשאלה הזאת, של שיתוף וייצוג, ואני מנסה לשלב את זה עם אוטונומיה וכולי. השאלה היא אם יש מקום לדיון בזה, הייתי מעדיף לדחות את זה לישיבה הבאה ואז אני גם אתייחס לדברים שנאמרו כאן.

אחמד סעדי: רציתי רק להדגיש שלושה עקרונות. איום דמוגרפי- החלק של הערבים באוכלוסייה הוא יציב מאז שנת 1948. אז יכולת הערבים דרך הדמוקרטיה להביא לשינוי הסטטוס קוו, כמעט לא קיימת.

אני חושב שיש דבר בסיסי שלא שמנו אליו לב, וזה הניגוד של אנשי משטרה שרוצים להגדיל משרות, השב"כ שכל כך הולך עם דחף להתחיל לשלוט והרצון הזה לשלוט. זה קיים גם אצל האדם שמנקה את הרחוב.

אני מציע או מה שאני חושב שצריך להיות מנגד, זה חברה יותר מתורבתת ואני חושב שהניגוד הזה הוא הניגוד הבסיסי.

עאדל מנאע: משהו בקצרה לגבי השלילה של רות, לגבי אם יש אנשים מתאימים לכל מיני משרות כשיבוא היום והזמן לעשות את הייצוגיות והשילוב וכולי. חשוב להגיד כאן שכמובן שהערבים עד עכשיו היו בתחומים מסוימים, הם הרי בתחילה לא הלכו לכיוונים שבניסיון של חמישים שנה הם הבינו שאין להם סיכוי להתקבל אליהם. אני אתן דוגמה טרייה לגמרי שאני מכיר אותה מקרוב. נפתחה מכללה טכנולוגית בירושלים בבניין בזק. יש שם שני נושאים- הנדסת תוכנה והנדסת חומרים מתקדמים. אף ערבי לא יחשוב ללכת להנדסת חומרים מתקדמים כי הוא יודע שהוא לא יתקבל לשום עבודה בתחום הזה כי זה תעשייה ביטחונית, תעשייה מתקדמת ולא יקבלו ערבי לתחום הזה. אותו הדבר בטכניון ובכל מיני תחומים אחרים שהערבים יודעים מראש שלא מתקבלים אליהם ערבים. יש ניסיון של כאלה שכן גמרו בטכניון ובמקומות אחרים בנושאים מסוימים, הם לא מוצאים עבודה ואז הם הולכים אחר-כך להיות מורים בבית-ספר או משהו אחר ולא עובדים במקצוע אותו הם למדו.

לכן, לגבי השאלה אם יש אנשים מתאימים וכולי- אם מתחילים במדיניות אז כמובן שקודם כל על התוכנית לכלול, כמו שנדמה לי שאיזיק גם כתב בנייר שלו, את זה שהמדינה תעודד אנשים ללכת לכיוון הזה וכולי. זו בעיה קטנה, אבל בכל-זאת חשבתי שכדאי להעלות אותה.

הנקודה המרכזית שרציתי להתייחס אליה, וגם סמי דיבר עליה, גם מיקי איתן דיבר על זה- זו השאלה הזאת שחוזרת כל הזמן- מה הערבים נותנים, האם הם מזדהים עם המדינה, האם הם לויאליים למדינה, ובלי זה כנראה הם לא יקבלו. זה כמו נתניהו: יתנו – יקבל, לא יתנו – לא יקבלו וכולי. זאת עמדת הימין.

יש בעיה גדולה מאוד בנושא הזה. מעבר לדברים שאחמד אמר, צריך להבדיל בין מה שהיהודים תופסים כאיום מבחינת הערבים לבין האם יש איום אמיתי. כמובן שיכול להיות פה ויכוח על עובדות או על קונספציות וכולי, אבל השאלה היא האם באמת הערבים הם איום דמוגרפי היום? האם הם איום ביטחוני גדול? אני לא מדבר על בודדים פה ושם, בודדים יכולים גם להיות בציבור היהודי. כמובן שבציבור הערבי האפשרות היא גדולה, אבל אני תכף אגיע גם לנקודה הזאת ואיך מטפלים בזה.

שוויון בחובות, מדובר כמובן על שרות בצה"ל ואני תכף אומר משהו על זה. את כל החובות האחרות, הערבים מקיימים. החובה היחידה שמדובר עליה כאן היא החובה של שרות בצה"ל, אלא אם אני טועה, ואז תגיד לי. כמובן שהעניין של לגיטימציה הוא נקודה חשובה.

אני חושב שאי-אפשר לבוא אל הציבור הערבי – זאת אומרת, אם זאת תהיה העמדה של הציבור היהודי – ולהגיד לו: אתה צריך להזדהות עם המדינה כשהיא מוגדרת כמדינתו של העם היהודי וכמדינה יהודית. כדי לקבל שוויון אזרחי, אתה צריך להזדהות עם המדינה ואתה צריך לתת לה לגיטימציה כמדינה יהודית ציונית. זאת אומרת, לשנות את העמדה של הערבים כעמדה ערכית מוסרית, לתת לגיטימציה היסטורית למעשה גם להקמת המדינה, לשלילת קיומו מבחינה לאומית, להריסת העם שלו ולכל מה שקרה. אני לא חושב שאפשר בכלל לבוא בדרישה כזאת לציבור הערבי ואז לדעתו אין על מה לדבר. אין הרבה על מה לדבר. אם זו תהיה העמדה, אין הרבה על מה לדבר.

אני בכל זאת חושב שהדברים האלה בחלקם, לא כולם, הם עניין של תהליך של שינוי המציאות ולא צריכים להיות תנאי לשינוי המציאות. ברגע שאתה משנה את המציאות- כמו שמדברים בנושאים אחרים- כעומק הדמוקרטיה של המדינה, כך יהיה עומק ההזדהות של האזרחים הערבים עם המדינה. אם העומק הוא יותר יהודי, אז ברור שהערבים לא יהיו לויאליים ולא יזדהו עם המדינה, ואז אנחנו מסתובבים סביב עצמנו. לכן לדעתי העלאת הדרישות האלה שסמי העלה כאן בשם הימין, או בחלקן אולי בשמו – אני לא רוצה להיכנס לזה, נגיד בשם הימין – לא תקדם אותנו ולמעשה תחסום כל אפשרות של דיון אפילו על נושא שנחשב פשוט, של ייצוגיות ושותפות.

לכן, שוב, זו דרישה בלתי אפשרית. אותו דבר לגבי שרות בצה"ל, לבוא היום לאזרחים הערבים ולהגיד להם שקודם ישרתו בצה"ל ואז יתחיל כל הדיון הזה. הדרושים שרתו, אז מה הם קיבלו עד עכשיו אחרי חמישים שנה, והבדואים ששרתו, מה הם קיבלו? כל הוויכוח הזה עדיין קיים.

לכן, אני שוב אומר, הדרישות האלה של הזדהות, של עמדה ערכית ועמדה מוסרית כלפי המדינה, הן יהיו תוצאה טבעית של שינוי המציאות. אסור לנו לשים אותן כתנאי, זאת אומרת שהרוב היהודי יבוא איתן למיעוט הערבי כתנאי כדי לשנות את המציאות, כי אז אנחנו לא נתקדם.

ראסם תמאיסי: מה עוד שהערבים שרתו ב-67' וב-73'. כאשר יש מצב של

מלחמה, ההכרזה של מנהיגי המדינה כללה את הערבים ולקחה מהם את המכוניות, את המשאיות וכולי.

מרדכי קרמניצר: אנחנו עומדים לסכם את הדיון, אבל אנחנו לא סיימנו. בכל אופן אני רוצה לומר מילה של תגובה על דברים של עאדל. אני חושב שצריך להיזהר מלחבר מסמך שאולי יהיה פרוגרסיבי כמו שאחמד רוצה, אבל שמראש לא יוכל להיות לו שום אימפקט אמיתי על החברה הישראלית, שהוא יראה כמשהו שהוא תלוש וכל כך רחוק מהדברים שמקובלים על המרכז של החברה הישראלית, שחבל על העבודה. אתה יכול ללכת קצת מעבר למרכז. במובן הזה אני מרגיש קרוב לדברים שאומר סמי וזה שני דברים. בעיני זה לא טריביאלי שאתה יכול לבוא ולהגיד שאנחנו רוצים להיות בממשלה, אבל אל תשאלו אותנו אם אנחנו מזדהים עם המדינה כי אין לנו תשובה ברורה לשאלה הזאת, אולי אנחנו נזדהה עם המדינה בעתיד. זה לא דבר פשוט, כי אני לפחות חושב ששר בממשלה צריך להיות אדם שרוצה בטובת המדינה, בתפקודה, בפיתוחה, בקידומה וכולי. זה סוג של הזדהות עם המדינה. זאת שאלה של הגדרה.

הנקודה השנייה. אני אומר את זה משום שאני מבין שמבחינת הערבים זה דבר מאוד משמעותי. מסמך שלא יקבל כנתון את זה שישראל היא המקום שבו ליהודים יש הגדרה לאומית עצמית לצד מדינה פלשתינית ששם לפלשתינים יש הגדרה עצמית לאומית שלהם, הוא דבר שחבל על הנזק שאנחנו עושים לכיסאות בעצם זה שאנחנו יושבים עליהם. זאת התחושה שלי מבחינת הציבור היהודי. שווה לחשוב על זה.

אליעזר דון יחיא: זה שאתה חושב כך ואני חושב כך, ואולי גם סמי מתקרב לזה, זאת לא הבעיה. הבעיה היא האם אתה רוצה לחייב את עאדל או את ראסם שגם הם יחשבו כך או שהם יאמרו שהם חושבים כך. נדמה לי שזאת הבעיה. אם הם לא חושבים כך, האם אתה יכול לשנות? מרדכי קרמניצר: אם הם לא חושבים כך, אז כשתבוא לציבור היהודי עם הניירות האלה לומר שאנחנו מציעים שזה וזה יהיה מעמדם של הערבים, אלה ואלה זכויותיהם, זה השיפורים וכולי, תישאל השאלה בניסוח זה או אחר- איפה הערבים עומדים מול המדינה? אם מהקבוצה הזאת לא יצא איזשהו קול שאומר את זה בניסוח כזה, יותר רך, פחות רך, תהיה בעיה לקבל את ההצעה שלה.

קריאת ביניים: אתה מבקש שהערבים יתנו תמורה. זה מה שאמרתי. מרדכי קרמניצר: נכון. אני אומר שבלי הדבר הזה, המסמך – גם אם כולנו נסכים עליו – אני לא רואה שום קשר בינו לבין המציאות של החברה הישראלית ושום סיכוי להשפיע עליה. זאת דעתי. אני מודה לכם.